

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПЕРЕГНЯК ІГОР АНАТОЛІЙОВИЧ

Допускається до захисту:
завідувач кафедри.....

.....,
д.і.н., професор

_____Литвиненко Р. О.

«_____» _____2021 р.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАРХІЗМУ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:

Мармілова О.С., старша викладачка

кафедри всесвітньої історії та

археології, к.і.н.

Оцінка: ____ / ____ / _____

(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:

Галайко Б. М., к.і.н.

_____

(підпис)

Вінниця–2021

АНОТАЦІЯ

Пережняк І. А. Теоретичні аспекти анархізму: історичні витoki. Спеціальність 032 Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

У цьому дослідженні проаналізовано теоретичні аспекти анархізму XIX ст., які викладено у доробках П. Ж. Прудона, М. Штірнера та М. Бакуніна. Розглянуто ідеї, концепції та принципи, розроблені теоретиками, які дали змогу у повній мірі зрозуміти загальну картину анархізму як суспільно-політичного явища загалом, так і окремо взятую їхню теорію. Шляхом аналізу їхніх теорій виокремлено та відокремлено анархістський рух від інших революційних спрямувань XIX ст, зокрема «лівих». Важливою складовою є аналіз доробків кожного із вищевказаних авторів, об'єднання їхніх теорій у загальну теорію анархізму XIX ст. Окремо варто виокремити роботи науковців, які займалися історією анархізму.

Ключові слова: анархізм, класичний анархізм, анархія, ліві, міф, влада.

89 с. Бібліограф.: 111 найм.

ABSTRACT

Perehniak. I. A. Theoretical aspects of anarchism: historical background. Specialty 032 «History and Archeology», EP «Public History». Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

This study analyzes the theoretical aspects of anarchism of the XIX century, which are set out in the works of P. J. Proudhon, M. Stirner and M. Bakunin. The ideas, concepts and principles developed by theorists are considered, which made it possible to fully understand the general picture of anarchism as a socio-political phenomenon in general, and their theory in particular. By analyzing their theories, the anarchist movement was separated from other revolutionary trends of the nineteenth century, including the "left." An important component is the analysis of the works of each of

the above authors, combining their theories into a general theory of anarchism of the XIX century. The works of scholars who have studied the history of anarchism should be singled out.

Key words: anarchism, classical anarchism, anarchy, left, myth, power.

89 p. Bibliography: 111 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Стан вивчення проблеми.....	8
1.2. Характеристика джерел.....	19
1.3. Методологічні засади дослідження.....	28
РОЗДІЛ 2. ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ПОДІЛ НА ЛІВИХ ТА ПРАВИХ І ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ ПРО АНАРХІЗМ.....	34
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПЕРШИХ КЛАСИКІВ АНАРХІЗМУ.....	48
3.1. Прудонізм (мютюелізм) П. Ж. Прудона	48
3.2. Анархо-індивідуалізм (штірнеризм) М. Штірнера.....	53
3.3. Бакунізм М. Бакуніна.....	64
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	81

ВСТУП

Актуальність цієї теми важлива, оскільки на сьогоднішній день існує низка міфів та стереотипів пов'язаних зі словами «анархія», «анархізм», «анархіст». У сучасному світі ідеологічна приналежність індивіда чи групи індивідів відіграє одну із ключових форм у циркуляції суспільного життя, а значна кількість ідеологій мають свої витоки ще з XIX ст., які з часом видозмінювалися, трансформувалися, модернізувалися.

Сучасний анархістський рух пов'язують в основному з «лівими», оскільки частина анархістського руху, переважно анархо-комуністи, є членами міжнародної організації «Антифа» (антифашистів), яка була названа деякими політиками вищих рангів терористичною організацією (45 президент США Дональд Трамп у травні 2020 р. та словенський прем'єр-міністр Янез Янша у листопаді 2021 р.). Якщо не брати до уваги розуміння поняття «анархізм» та все, що з ним пов'язано у обивательській свідомості, то тільки ця ситуація відносить весь сучасний анархістський рух до «лівих» та терористів. Незважаючи на це, сучасний анархізм являє собою не суто «лівий», оскільки на сьогоднішній день існують анархо-капіталізм, анархо-націоналізм, анархо-технократизм, анархо-примітивізм та ін. його відгалуження. Тож, його не варто називати повністю «лівим».

«Анархія» у обивательській свідомості часто пов'язана з хаосом, свавіллям, руйнуванням, самочинством, беззаконням тощо. «Анархізм» обивателями в основному уявляється як теорія або вчення «анархії», яке є посібником для її реалізації, тобто, втілення в життя хаосу, беззаконня тощо, а теоретики анархізму на їхню думку є люди, які створили це вчення, бажаючи бачити навколо себе та інших хаос. Словом «анархіст» обиватель називає того, хто прагне теорію («анархізм») перетворити на практику («анархію»), тобто, того, хто стане головним джерелом появи руйнування, самочинства, злочинів і т. д.

Ба більше, цю картину доповнюють сучасні анархісти, які є однією з основних частин антифашистського руху, але анархістська складова цієї

організації в основному є «лівою» за своїми поглядами, а перший поділ на «лівих» та «правих» і визначення різниці між ними відбулися під час Французької революції 1789–1799 рр. Оскільки з активною діяльністю антифашистського руху пов'язані анархісти, то відповідно це залишає слід на усьому анархістському рухові, а значить суспільством усі анархісти сприймаються як «ліві», тим паче, якщо говорити про анархізм класичний, тобто, анархізм XIX ст., століття, яке стало панівним для ідей комунізму, соціалізму та марксизму.

Об'єкт дослідження – анархізм як суспільно-політична течія, тоді як **предмет** – історія становлення і розвиток теорії анархізму у працях мислителів XIX ст., таких як П. Ж. Прудона, М. Штірнера (Йоганна Каспара Шмідта) та М. Бакуніна.

Мета магістерської роботи – проаналізувати передумови та етапи формування загальної теорії анархізму з кінця XVIII до кінця XIX ст., визначивши позиції цього суспільно-політичного руху у XIX ст.

Задля досягнення мети дослідження передбачало розв'язання таких **завдань**:

1. проаналізувати наявну історіографію та джерельну базу дослідження;
2. визначити оптимальну методологію;
3. з'ясувати значення Французької революції у становленні поняття про анархізм
4. охарактеризувати ідеї та принципи П. Ж. Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна;
5. дослідити філософію та загальну теорію засновників анархізму;
6. спростувати поширені міфи та стереотипи щодо анархізму;
7. довести, що анархізм не є суто «лівим», особливо, коли йдеться про класичний період.

Хронологічні рамки роботи: 1789–1896 рр. Нижня межа обумовлена початком Французької революції, верхня – виданням посмертних робіт М. Бакуніна.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Франції, Німеччини, Росії, Швейцарії, Італії, Польщі, Великобританії.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії було доведено, що класичний анархізм П. Ж. Прудона, М. Штірнера та М. Бакуніна не є суто «лівими» течіями революційного та інтелектуального рухів XIX ст.

Науково-практична значущість роботи визначається тим, що її результати можуть бути використані під час навчання студентів з історичним напрямом освіти та неісторичних освітніх програм, в яких передбачено курс із всесвітньої історії.

Апробація результатів дослідження: частину результатів дослідження викладено у статті «Анархізм М. Бакуніна: ключові моменти та критика комунізму», яка була опублікована у 13 випуску першого тому наукового журналу ДонНУ імені Василя Стуса «Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса».

Структура роботи визначається метою і завданнями дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Повний обсяг роботи 85 сторінок. Список використаних джерел та літератури охоплює 111 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення проблеми

Історіографія проблеми анархізму представлена значною кількістю наукових праць вітчизняних та в основному зарубіжних дослідників цієї теми, які є представниками різних дисциплін та наук: історики, публіцисти, економісти, філософи, соціологи, антропологі, політологи тощо.

Літературу систематизовано за хронологічно-проблемним принципом. Нижньою межею є 1906 рік, який пов'язаний із виходом праці Поля Ельцбахера, який одним із перших поклав початок у дослідженні анархізму та його історії [103]. Верхньою межею є 2020 рік, коли було надруковано працю П. В. Рябова «Анархизм: От Прудона до новейшего российского анархизма» [78]. Вивчення цієї теми в історіографії можна поділити на кілька періодів, а саме: 1) кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: поява наукових та дослідницьких публікацій як вітчизняних так і закордонних, вони пов'язані зі зростанням анархістського руху у Європі та світі; 2) поч. – сер. ХХ ст.: активізація, пов'язана із виданням робіт, пов'язаних з цією темою; 3) сер. ХХ – поч. ХХІ ст.: поява сучасного анархізму (постанархізму), та часткове звернення до класичного анархізму, його перегляд та переосмислення;

Перший етап характеризується появою зацікавленості у дослідників до такого явища як анархізм та анархістський рух, в цей час робляться перші спроби відстежити історію виникнення анархізму та його розвиток, а також проаналізувати теорію класиків анархізму. Оскільки це був перший етап у дослідженні анархізму, то він є і першою спробою, якої раніше ніхто не намагався зробити, або намагався, але не виносив на загальний огляд свої роботи. Дослідженню сприяли активний розвиток революційного анархістського руху другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. та активною участю у ньому починаючи від простих робітників, і закінчуючи науковцями.

У цей період з'являються перші наукові та спеціальні наукові публікації з цієї теми Поля Ельцбахера, М. І. Туган-Барановського, Джона Генрі Маккея, І. О. Ільїна.

Німецький дослідник анархізму, доктор права, професор Поль Ельцбахер (1868–1928), автор праці «Der Anarchismus» («Анархізм») (1900), ця праця була більше про аналіз філософії кожного із теоретиків анархізму – П. Ж. Прудона, М. Штірнера (Й. К. Шмідта), М. Бакуніна та ін. і про різницю між ними. Автор не дає оцінки, а тим більше не піддає критиці вищевказаних авторів, він викладає основні ідеї, принципи, ідеали та філософію цих авторів. Предметом дослідження були теоретичні розробки семи теоретиків анархізму, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1756 по 1906 рік, територія Німеччини, Англії, Росії, Франції, США. У якості джерел автор використовував роботи, праці, статті, доробки вищевказаних теоретиків анархізму. Головною проблемою був аналіз теорії цих же теоретиків анархізму. Автор зосередився на аналізі загальних положень, основних принципів, поглядів на право, державу, власність та запропоновані шляхи реалізації своїх теорій теоретиками анархізму [103].

Український вчений-економіст, кандидат наук, магістр політичної економії М. І. Туган-Барановський (1865–1919) написав кілька книг, в яких згадувався один із перших теоретиків і класиків анархізму П. Ж. Прудон, серед яких варто виокремити його наступні праці: 1) «П. Ж. Прудон: Его жизнь и общественная деятельность» (1891). У ній автор описує життєвий шлях П. Ж. Прудона. Автором аналізується теорія, ідеї, принципи, ідеали та концепції, які «батько анархізму» сформулював та популяризував серед мас. Предметом дослідження була біографія та практична діяльність П. Ж. Прудона, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1809 по 1865 рік, територія Франції. У якості джерел автор використовував праці Прудона «Qu'est ce que la propriété?» («Що таке власність?»), «Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère» («Система економічних протиріч, або Філософія злиднів») та ін. Головною проблемою роботи була біографія та

діяльність П. Ж. Прудона. Автор зосередився на аналізі загальних положень, основних принципів, ідей та концепцій П. Ж. Прудона, його біографії та діяльності [90]; 2) «Прудон // Очерки из новейшей истории политической экономии: (Смит, Мальтус, Рикардо, Сисмонди, историческая школа, катедер-социалисты, австрийская школа, Оуэн, Сен-Симон, Фурье, Прудон, Родбертус, Маркс)» (1903) . У цій праці мова йде не лише про Прудона, але і про ряд інших персоналій. Тут аналізується бачення француза стосовно політичної економії, її теорії та її реалізації на практиці. Предметом дослідження була теоретична розробка ряду економістів, серед яких був і П. Ж. Прудон у контексті політичної економії. Хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1809 по 1865 рік, територія Франції. У якості джерел автор використовував праці П. Ж. Прудона «Qu'est ce que la propriété? » («Що таке власність?»), «Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère» («Система економічних протиріч, або Філософія злиднів») та ін. Автор зосередився на аналізі загальних положень, основних ідей, концепцій та принципів П. Ж. Прудона у сфері політичної економії [91].

Науково-дослідна робота «Макс Штірнер: его жизнь и творчество» яка була видана у 1898 р., і автором якої був Джон Генрі Маккей (1864–1933). Ця книга була першою біографією німецького філософа, який у сер. ХІХ ст. «вистрелив» своєю головною працею, і який був забутий починаючи із другої половини того ж століття. Ця книга відкрила друге дихання для нового осмислення ідей М. Штірнера та повернула його та його філософію до життя. Предметом дослідження була біографія та практична діяльність М. Штірнера, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1806 по 1856 рік, територія Німеччини. У якості джерел автор використовував працю Макса Штірнера «Der Einzige und sein Eigentum» («Єдиний та його власність»), спогади Ганса фон Бюлова, Марії Денгардт (вдова М. Штірнера) та свідчення і спогади людей, які так чи інакше володіли інформацією про М. Штірнера. Головною проблемою була малоінформативна біографія М. Штірнера. [58].

Російський публіцист, доктор державних наук, професор правознавства, письменник та філософ Ільїн. І. О. (1883–1954) написав свою працю «Идея личности в учении Штирнера (опыт по истории индивидуализма) // Вопросы философии и психологии» (1911). У цій роботі висвітлено одну із головних, якщо не головну ідею М. Штірнера – ідею особистості. Цю тему автор торкається та аналізує більше із філософської точки зору, оскільки як автор цієї праці, так і персоналія, яка ним аналізується були у першу чергу філософами. Предметом дослідження була біографія М. Штірнера, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1806 по 1856 рік, територія Німеччини. У якості джерел автор використовував працю М. Штірнера «Der Einzige und sein Eigentum» («Єдиний та його власність»). Головною проблемою була недостатній аналіз та вивчення філософії М. Штірнера [50].

Другий період характеризується стрімким зростанням інтересу до анархізму в цілому, і до його дослідження зокрема. Цей період був багатим на події, у яких значну роль відігравав і анархістський рух, і яскраву діяльність якого можна прослідкувати під час подій революції в Російській імперії, яка почалася у 1917 р., махновщині та Іспанській революції 1936–1939 рр. Відповідно у дослідників з'являлося бажання більш глибоко дослідити теоретичні аспекти анархізму, його практику. Але в СРСР праці, які стосувалися анархізму писалися із характерною оцінкою – дрібнобуржуазна ідеологія, дрібна буржуазія тощо. В цей період входять наступні роботи дослідників:

Робота «Очерки по истории анархических идей» німецького історика, кандидата філологічних наук Макса Неттлау (1865–1944), який займався саме історією анархізму, видана у 1931 р. і так само коротко описує історію анархізму, який у його праці починається від стародавніх часів і закінчується періодом до 1931 р. Предметом дослідження була історія виникнення анархізму та його поступовий розвиток, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з стародавніх часів по 1931 рік, територія Стародавнього світу, Франції, Росії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини. У якості джерел автор використовував праці класиків анархізму, події революцій (Французької 1789–

1799 рр., революції 1848–1849 рр. тощо), діяльність анархістського руху та участі у ньому робітничих рухів та організацій, архіви деяких анархістів. Головною проблемою була історія анархізму від стародавніх часів до його сучасності [59].

Ю. М. Стеклов (1873–1941) у 1920-х рр. спромігся надрукувати чотири томи «Михаил Александрович Бакунин. Его жизнь и деятельность». Однак цю роботу не варто розглядати як спробу до надання М. Бакуніну об'єктивної оцінки, оскільки праця ця світ побачила в самий розпал «побудови комуністичного суспільства», то особистість М. Бакуніна зображувалася відповідно до ідеологічних реалій СРСР і його оцінка була відповідна. Предметом дослідження була біографія та практична діяльність Михайла Бакуніна, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1814 по 1876 рік, територія Франції, Росії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Фінляндії. У якості джерел автор використовував праці та доробки М. Бакуніна, його статті, листування. Головною проблемою була біографія та діяльність М. Бакуніна [25–28].

Окремим блоком можна виділити роботи радянського, а пізніше і російського історика, доктора історичних наук Н. М. Пірумової (1923–1997), яка займалася дослідженнями громадського та суспільного рухів у Росії в ХІХ ст. Серед цих праць є праці, пов'язані з М. Бакуніним, серед яких можна виділити наступні: 1) «Михаил Бакунин: Жизнь и деятельность» (1966) Предметом дослідження була біографія та практична діяльність М. Бакуніна, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1814 по 1876 рік, територія Франції, Росії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Фінляндії. У якості джерел автор використовував праці та доробки М. Бакуніна, його статті, листування. Головною проблемою була біографія та діяльність М. Бакуніна [65]; 2) «Бакунин» (1970). Це уже більш детальна праця, яка розповідає уже більш детально та більш вглиблено порівняно з попередньою працею. Предметом дослідження була біографія та практична діяльність М. Бакуніна, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1814 по 1876 рік, територія Франції, Росії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Фінляндії. У

якості джерел автор використовував праці та доробки М. Бакуніна, його статті, листування. Головною проблемою була біографія та діяльність М. Бакуніна [66].;

3) «Социальная доктрина М. А. Бакунина» (1990). Предметом дослідження була теорія, концепції, принципи філософія та практична діяльність М. Бакуніна, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1814 по 1876 рік, територія Франції, Росії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Фінляндії. У якості джерел автор використовував праці та доробки М. Бакуніна, його статті, листування, промови та виступи. Головною проблемою була біографія та діяльність М. Бакуніна [67].

М. А. Курчинський (1876–1939) був російським економістом, доктором економічних наук, професором, відомий своєю працею «Апостол эгоизма: Макс Штирнер и его философия анархии» (1920). У ній висвітлено погляди М. Штірнера на різні сфери соціального, політичного та організуючого життя суспільства. Предметом дослідження була біографія та практична діяльність М. Штірнера, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з 1806 по 1856 рік, територія Німеччини. У якості джерел автор використовував працю М. Штірнера «Der Einzige und sein Eigentum» («Єдиний та його власність»). Головною проблемою була біографія та діяльність М. Штірнера. [55].

Останній період відноситься до другої пол. XX–поч. XXI ст. В цей час відбувається перегляд позицій анархізму класичного (XIX ст.), та формування постанархізму (сучасного анархізму), який осучаснився відповідно до реалій. Одним із проявів актуалізації анархізму можна вважати студентські протести у Франції у 1968 р. Цей період є одним із найбагатших на наукові, спеціальні наукові, публіцистичні праці, кандидатські та докторські дисертації та монографії, які досліджували дану тему.

Даніель Герен (1904–1988) був істориком та дипломованим політологом. Він написав книгу «L'Anarchisme : de la doctrine à l'action» («Анархізм: від теорії до практики») (1965). Предметом дослідження була загальна теорія анархізму, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з сер. XIX ст.

по 1939 р., територія Європи. У якості джерел автор використовував праці, статті та доробки М. Штірнера, М. Бакуніна, П. Ж. Прудона, П. Кропоткіна, Е. Малатести та революційні події та участь у них анархістського руху з сер. XIX ст. по 1939 р. Головною проблемою було подання анархістської теорії та практики з реальної, а не міфологізованої точки зору [39].

Професор та доктор юридичних наук у сфері історії права, політики та теорії держави С. Ф. Ударцев (нар. 1951) та його дослідницька діяльність цікава тут тим, що він написав кілька робіт, які так чи інакше стосуються цієї проблематики, а саме: 1) «Политическая и правовая теория анархизма в России: история и современность» (1994). Предметом дослідження була політична та правова теорія анархізму у Росії, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з сер. XIX ст. по поч. 1990-х рр., територія Росії. У якості джерел автор використовував праці, статті та доробки М. Штірнера, М. Бакуніна, П. Ж. Прудона, П. Кропоткіна та революційні події та участь у них анархістського руху з сер. XIX ст. по поч. 1990-х рр. Головною проблемою було дослідження розвитку анархістського руху і анархістської теорії в Росії, зокрема у працях М. Бакуніна та П. Кропоткіна [93].; 2) «Протоанархизм в древнем мире: некоторые источники и представители (из истории политической и правовой мысли)» (2005) у якій дослідив тему існування анархізму ще до нової ери. Предметом дослідження були філософські, моральні тощо ідеї та принципи, які досліджувалися у цій роботі, хронологічні межі були періодом Стародавнього світу, територія Стародавнього світу. У якості джерел автор використовував твори та праці філософів Стародавнього світу, зокрема Антифона Афонського, Діогена Синопського, Лао-цзи та інших. Головною проблемою було дослідження проявів анархістських проявів у Стародавньому світі [92].

Свої праці російський історик, публіцист, кандидат філософських наук та дослідник історії та філософії анархізму П. В. Рябов (нар. 1969) видавав у різні роки, але тут зацікавлення має саме ряд таких робіт як: 1) «Краткая история анархизма» (2000), вона являє собою короткий і стислий виклад історії анархізму, його витоків у Стародавньому світі, та подальший його розвиток.

Автор пише про перших теоретиків-класиків анархізму У. Годвіна, М. Штірнера (Й. К. Шмідта), П. Ж. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна та про анархістський рух і знакові місця де він був присутній у XIX–XX ст. Предметом дослідження була історія анархізму, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з Стародавнього періоду по 1968 рік, територія Стародавнього світу, Німеччини, Росії, Франції, Англії. У якості джерел автор використовував твори та праці вищевказаних теоретиків. Головною проблемою було дослідження історії анархізму та його розвиток [79]; 2) «Философия классического анархизма (проблема личности)» (2007). Предметом дослідження було поняття «особистості» та його трактування у філософії теоретиків анархізму, хронологічні межі являють собою період територія Німеччини, Росії, Франції, Англії. У якості джерел автор використовував твори та праці У. Годвіна, М. Штірнера, П. Ж. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна. Головною проблемою було дослідження особистості у трактуванні анархістської теорії [83]; 3) «Краткий очерк истории анархизма в XIX–XX веках. Анархические письма» (2010; 2012), у ньому автор коротко окреслює ідеї, принципи та філософію теоретиків-класиків анархізму та анархізм, який існував після них. Предметом дослідження була історія анархізму, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з Стародавнього періоду по 1968 рік, територія Стародавнього світу, Німеччини, Росії, Франції, Англії. У якості джерел автор використовував твори та праці вищевказаних теоретиків. Головною проблемою було дослідження історії анархізму та його розвиток [80; 81]; 4) робота «Анархизм: От Прудона до новейшего российского анархизма» видана у 2020 р. Предметом дослідження була історія анархізму, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з сер. XIX по поч. XXI ст., територія, Німеччини, Італії, Швейцарії, Росії, Франції, Англії. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці вищевказаних теоретиків. Головною проблемою було дослідження історії анархізму та його розвиток. [78].

Доктор філософії Колін Вард (1924–2010) відомий своєю працею «Anarchism: A Very Short Introduction» («Анархізм. Дуже короткий вступ»)

(2004). Ця книга є короткою версією з екскурсу в історію анархізму, його теорію, ідеї, принципи, ідеали та організацію. Предметом дослідження була історія та теорія анархізму, хронологічні рамки, які досліджувалися у цій роботі були періодом з кінця XVIII по поч. XXI ст., територія, Німеччини, Італії, Швейцарії, Росії, Франції, Англії. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці У. Годвіна, М. Штірнера, П. Ж. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна, Л. Толстого, М. Букчіна, Ерікко Малатести. Головною проблемою було дослідження історії теорії та філософії анархізму [33].

Кандидат політичних наук О. С. Желенін у 1999 р. захистив дисертацію на тему «Политические взгляды Михаила Бакунина и Карла Маркса: Сравнительный анализ». У цій дисертації автор аналізує політичні погляди та теорії М. Бакуніна та К. Маркса, і їх джерела. Предметом дослідження були політичні концепції М. Бакуніна та К. Маркса як різновиди теорії соціалізму з позиції теорії та історії політичної науки, хронологічні рамки: сер. XIX – поч. XX ст., територія, Німеччини, Росії, Італії, Швейцарії. У якості джерел автор використовував письмові джерела та історичні документи М. Бакуніна та К. Маркса. Головною проблемою був аналіз та співвідношення політичних поглядів М. Бакуніна та К. Маркса. [48].

К. Р. Цехановіч кандидат економічних наук захистив у 1999 р. дисертацію на тему «Экономические программы экономистов-романтиков: На примере экономического учения С. Сисмонди и П. Прудона». Предметом дослідження були економічні програми П. Ж. Прудона та С. Сісмонді, хронологічні рамки: 1809–1865, територія, Франції. У якості джерел автор використовував навчальну літературу та монографії, які стосувалися проблеми економічної науки. Головною проблемою був аналіз економічних систем та концепцій П. Ж. Прудона та С. Сісмонді [97].

Кандидат філософських наук О. Є. Козуліна у 2001 р. захистила свою дисертацію «М. А. Бакунин как мыслитель и деятель: Социально-философский аспект». Ця дисертація є аналізом ідей, принципів, концепцій, ідеалів та філософії Михайла Бакуніна та доповнення їх його практичною діяльністю.

Предметом дослідження були соціально-філософські погляди М. Бакуніна, хронологічні рамки: 1814–1876 рр., територія, Німеччини, Росії, Італії, Швейцарії. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці М. Бакуніна його послідовників, противників та опонентів. Головною проблемою був аналіз соціально-філософського аспекту у поглядах М. Бакуніна [52].

П. В. Глазков у 2004 р. захистив свою дисертацію, яка має назву «Философия свободы М.А. Бакунина». У ній автор чітко та структуровано аналізує поняття «свободи» у соціальній філософії М. Бакуніна та у його ж трактуванні цього поняття. Також аналізується принцип свободи, яку роль вона відіграє та яке місце займає у філософії М. Бакуніна, і розглядається як один із центральних принципів, який має місце у житті та соціальній природі людини. Аналізується і які труднощі несе в собі втілення в життя свободи у конкретному історичному процесі та шляхи її реалізації, і розглядається теорія соціального бунту з точки зору Бакуніна. Таким чином, автор аналізує поняття «свободи» у філософії М. Бакуніна, яке місце вона в ній посідає та яку роль вона відіграє у житті людини, як «свобода» пов'язана із соціальною природою та яким чином її можна реалізувати, та аналізує теорію соціального бунту, у понятті та трактуванні самого М. Бакуніна [40].

У 2006 р. захистила дисертацію на тему «Философия немецкого и русского анархизма второй половины XIX века: Сравнительный анализ» кандидат філософських наук О. А. Єжова. У дисертації вдалося проаналізувати історично-філософський та теоретико-методологічні аспекти класичного анархізму як філософського вчення, дослідити духовні джерела теорії анархізму, його формування та становлення, і класифікацію анархістських напрямів та теорій. Предметом дослідження була філософія російського та німецького анархізму у другій пол. XIX ст., хронологічні рамки: друга пол. XIX ст., територія, Німеччини, Росії. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці М. Бакуніна, П. Кропоткіна, М. Штірнера, їхніх послідовників,

противників та опонентів. Головною проблемою було порівняння філософії німецького та російського анархізму [47].

Кандидат філософських наук М. Д. Рахманінова у 2010 р. захистила дисертацію «Генеалогия и теоретические основания современных форм анархизма: от XIX к XXI веку», яка в основі своїй є аналізом історії та історичного розвитку анархізму, його творців та теоретиків і його форм. Предметом дослідження була еволюція аспектів анархізму як філософського вчення, хронологічні рамки: XIX–XXI ст., територія, Німеччини, Росії, Франції, Швейцарії, Італії. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці М. Бакуніна, П. Кропоткіна, М. Штірнера, У. Годвіна, П. Ж. Прудона та інших теоретиків анархізму. Головною проблемою було простежити зародження та історичний розвиток анархізму як філософського вчення [74].

Пітер Гелдерлоос (нар. 1982) відомий в тому числі і своєю працею «Anarchy Works» («Анархія працює») (2010). У цій роботі автор у іронічній формі ставить питання, пов'язані із принципами, ідеями, реалізацією та організацією життя анархістською теорією, які найбільш популярні серед людей, і у короткій формі відповідає на них, посилаючись на конкретні приклади із історії людства. Предметом дослідження була історія анархізму та його практика, хронологічні рамки: Стародавній світ – поч. XXI ст., територія, Німеччини, Південної Америки, Росії, України, Іспанії, Франції, Швейцарії, Італії, США. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці П. Кропоткіна та приклади реалізації теорії анархізму на практиці. Головною проблемою було продемонструвати приклади анархістських суспільних організацій [37].

Кандидат юридичних наук В. В. Черепанова у 2014 р. захистила дисертацію на тему «Государственно-правовые воззрения М.А. Бакунина», яка являє собою аналіз правових та державних концепцій, принципів, ідей та поглядів Михайла Бакуніна. Предметом дослідження були погляди М. Бакуніна на державу, право, громадянське суспільство, бездержавний суспільний лад та соціальне регулювання у ньому, хронологічні рамки: 1814–1876 рр., територія,

Німеччини, Росії, Франції, Швейцарії, Італії. У якості джерел автор використовував твори, доробки, статті, праці М. Бакуніна, його програмні політичні документи, його листування та праці П. Кропоткіна, П. Ж. Прудона, М. Штірнера та інших класиків анархізму. Головною проблемою було продемонструвати приклади анархістський суспільних організацій [98].

Отже, у вивченні проблеми виокремлюються три етапи. На першому переважно здійснювалося дослідження історії анархізму, його розвиток та біографії того чи іншого теоретика анархізму і теорії, які він висував та розробляв. Наступний період характеризується значним піднесенням інтересу до анархізму як теоретичного, так і практичного, і пов'язано це в основному із активізацією анархістського руху у різних подіях та процесах (війни, революції тощо). Останній етап є найбагатшим на наукову літературу, пов'язану з анархізмом як теоретичним так і практичним Проблема є опрацьована в основному у сфері історичного розвитку анархізму, також окремо розглянуті і теоретичні засади У. Годвіна, М. Штірнера, П. Ж. Прудона, М. Бакуніна, їхні принципи, концепції та ідеї. Однак не досліджено, або мало досліджено співвідношення теоретиків анархізму і анархістського руху із правими та лівими політичними силами.

1.2 Характеристика джерел

Джерельною базою цього дослідження є писемні джерела, які у свою чергу можна поділити на наступні групи: джерела особового походження (спогади, листи, мемуари, автобіографії), та політичні твори і публіцистика. Виходячи з вищевказаного, необхідним буде більш детально вказати та описати доробки кожного із авторів. Найдавнішим написаним і надрукованим джерелом є праця П'єра Жозефа Прудона.

Джерела поділено на дві групи за хронологічним принципом в межах доробку кожного з авторів. Перша група джерел представлена політичними та публіцистичними творами, у яких викладено ідеї, засади, принципи, ідеали,

філософію та інші складові, які в своїй інтеграції дають нам повну і зрозумілу картину теоретичних аспектів того чи іншого автора.

Перша група джерел являє собою політичні, філософські, економічні, спрямовані на соціальну і правову проблематику твори. Першим розглянемо автора, який власне відділив слово «анархія» від лайки та від вульгаризації і започаткував новий рух, зокрема і революційний, який створювався на основі філософських праць, економічних і політичних робіт та спробах соціальних досліджень, – анархізм. Першою інтелектуальною роботою П'єра Жозефа Прудона, у якій вже прослідковувалися зародки його майбутніх революційних ідей, поглядів та принципів було есе «*De l'Utilité de la célébration du Dimanche considérée sous les rapports de l'hygiène publique, de la morale, des relations de famille et de cite*» («Корисність святкування неділі розглядається стосовно до громадської гігієни, моралі, сімейних і міських відносин») [104], написане 1839 р., за конкурсом, який проводила Безансонська академія посівши третє місце та отримавши за неї бронзову медаль. Це есе можна вважати стислим викладом головних ідей Прудона, які він пізніше розвине у своїх працях. Наступного року він надрукував «Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти» [73], яка стала його першою серйозною роботою у царині політичної філософії, моралі та етики. У цій праці було проведено аналіз у історичному терміні «власність» і ставлячи самому собі питання: «Что такое собственность?..», – він одразу ж відповідав – «Это кража» [73, с. 14], однак це стосувалося не всієї власності. Окрім цієї головної ідеї у праці було вказано чотири принципи, за якими, на думку Прудона, мало б жити суспільство в ідеалі [73, с. 197], та 10 тез, якими він підсумував результат своєї праці [73, с. 200–201]. Окрім цього, Прудон роздумував про економіку, соціальну складову та моральну оцінку цих сфер з етичної точки зору. У 1846 р. Прудон видає роботу «*Systeme des contradictions economiques, ou philisophie de la misere*» («Система економічних протиріч: або Філософія злиднів») [111], яка була активно критикована з боку Карла Маркса, і яка оформилася у вигляді написання та видання наступного року праці-відповіді-критики «Злидні філософії. Відповідь на «Філософію злиднів»

Прудона». 1849 р. ознаменувався виданням двох праць французького мислителя—*Idées révolutionnaires : les Malthusiens, programme révolutionnaire, la réaction, question étrangère, la présidence* («Революційні ідеї: мюльтузіанці, революційна програма, реакція, іноземне питання, президентство») [107] та «*Les confessions d'un révolutionnaire, pour servir à l'histoire de la révolution de février*» («Визнання революціонера, які будуть використані в історії Лютневої революції») [110]. Перша є викладом поглядів Прудона стосовно революцій, та як вони «згасають», свободу слова у пресі, президентство та деякі інші питання подібного типу. Остання є аналізом діяльності французьких урядів у 1789–1830, 1830–1848 рр., головні революційні події, реакцію влади та інші процеси, які відбувалися у ці проміжки часу; революцію 1848–1849 рр., робітничий, революційний рухи та їхню роль у цій революції, прийняття конституції 4 листопада 1849 р., реакцію уряду та інші теми. У 1851 р. була надрукована праця «*Idee generale de la revolution au XIX siecle*» («Загальна ідея революції у XIX ст.») [106], у якій йдеться про багато тем, які Прудон пропонує, зокрема: заміну центральної влади на децентралізовані громади, які не будуть залежати від центральної влади, не будуть контролюватися урядом та пригнічуватися його монополією на насилля; регулювання стосунків у суспільстві на правах добровільних договорів між людьми, а не державними законами (які встановлюють правила, в основному на користь державного апарату а не людей); створення Народного (обмінного) Банку на основі надання безвідсоткового кредиту; передання. Головною тезою і основною ідеєю, якою просякнута книга є ідея невідворотності революції, яка за допомогою реакції уряду та державних органів набуває більш масових та новіших забарвлень та опору, і як результат більшої підтримки серед мас, після чого, реакційній владі запобігти перемозі революції дуже важко, а частіше всього неможливо. У праці *La Révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2 décembre* («Соціальна революція продемонстрована державним переворотом 2 грудня») [109], виданій у 1852 р. увага зосереджується на більш детальному аналізі подій Лютневої революції 1848 р. у Франції та деякі інші події – становищі Франції на початку революції,

очікувань від неї, Державний переворот 2 грудня 1851 р. та його наслідки. «La Guerre et la Paix, recherches sur le principe et la constitution du droit des gens» («Війна і мир, дослідження принципів і конституції права націй») [108] видана 1861 р. у 2 томах стала не лише прямим запозиченням для одного зі своїх найбільших і найвідоміших творів Льва Толстого, але і спробою: проаналізувати війну як феномен та феномен війни; віднайти закони, за якими велися і ведуться війни між державами; співвіднесення війни та миру, в тому числі з точки зору юриспруденції; перелічити форми, які притаманні війні; знайти мотиви, зокрема політичні, та причини війни, в тому числі економічні; вказати злочини, до яких призводить війна і під час якої вони вчиняються; закликати відмовитися від мілітаризму. 1863 р. ознаменував собою вихід у світ «Du Principe fédératif et de la nécessité de reconstitution le Parti de la Révolution» («Про федеративний принцип та необхідність відновлення Револьюційної Партії») [105]. Ця праця стала однією із головних, а можливо і головною працею, яка присвячена одній із центральних ідей Прудона, а саме ідея федералізму. Саме ця ідея стала однією із основоположних ідей анархізму, після смерті Прудона. Праця в основі своїй має на меті обґрунтувати доцільність, вигідність, вірність та правильність впровадження у людське суспільство федералізму, тобто децентралізації адміністративних одиниць та переходу влади з рук центральної влади, безпосередньо до рук мешканців тієї чи іншої громади з політичної, економічної, соціально-правової, аграрної та моральної точок зору. «Французская демократия (О политической способности рабочих классов) », надрукована у 1865 р. [72] та описує: початок дій робітничої демократії на політичній ниві; відмінності робітничого класу від буржуазії починаючи з 1789 р.; розвиток економічної ідеї, зокрема, створення економічного права; систему взаємності та її історичну долю; спробу з'ясувати робітничу ідею; свободу міст, яка прямо пов'язана з федерацією та суперечить централістській ідеї держави; свободу преси, яка не сумісна з централізованою системою та інші аспекти. Останні праці Прудона було видано після його смерті (1865). Перша має назву «Политические противоречия: Теория конституционного движения в XIX столетии (во

Франции») [71] видана у 1870 р. та розповідає нам про період французької історії у період з 1830 по 1848 рр., тобто йдеться про Лютневу революцію 1830 р., її передумови та Лютневу революцію 1848 р. Також було зроблено історичний огляд та аналіз 15 французьких конституцій, які приймалися у 1789–1864 рр., і які мали б стати синтезом шляхом проведення селекції окремих її частин, і як результат—16 конституцією. Окрім огляду та аналізу 15 конституцій автор проводить критичний погляд на усі ці конституції та особливу увагу приділяє конституціям 1804 р. та 1793 р. Друга називається «Порнократия, или женщины в настоящее время» [73]. Вона побачила світ у 1875 р. та віддзеркалює погляди Прудона стосовно інституту сім'ї та ролі жінки у суспільстві та для чоловіка зокрема: сім'я повинна будуватися на патріархальних принципах – чоловік голова сім'ї, а жінка берегиня сімейного вогнища і людина яка окрім хатньої роботи повинна займатися виховуванням дітей, і відповідно, роль жінки у суспільстві повинна бути такою ж – з обмеженими правами, в тому числі політичними.

Макс Штірнер тут представлений всього однією працею «Штирнер М. Единственный и его собственность» [100], на відміну від П. Ж. Прудона та М. Бакуніна, які відомі низкою своїх робіт на різні теми – політичні, економічні, соціальні, правові, моральні, етичні тощо. Однак, ця робота стала фундаментальною для розвитку анархістського руху, і в першу чергу анархістської думки та теорії. Ця одна праця стала розкриттям низки питань: людська індивідуальність та унікальність стає головним предметом цієї філософської праці; головна цінність людини полягає у її власному «я», усе робиться для того, щоб задовольнити, принести користь та вигоду власному «я», і це «я» аж ніяк не може бути повторюваним навіть між двома схожими індивідуумами; «я» автор ототожнює з егоїзмом, який живе і буде жити у кожній людині, у кожній особистості, але «егоїзм» він використовує не як лайку (як це було раніше і є зараз), а як природне явище у житті людства, адже людиною завжди керують її бажання та потяги, і не важливо чи принесе це вигоду, задоволення і т. д. тільки йому чи й іншим людям, оскільки «егоїзм» з точки зору

Штірнера не заперечує надання допомоги чи інших факторів, які змушують взаємодіяти конкретне «я» з іншими людьми, а навпаки, це і є егоїзм, якщо «я» отримало при цьому якусь вигоду, чи задовольнило свої потреби, на відміну від «егоїзму» як його розуміє більшість – все робиться для себе і тільки для себе; критикується держава та усі її інституції, які здійснюють свою діяльність суто у власних інтересах, а не в інтересах громадян та жорстоко придушують будь-який вияв опору та непокори; поряд з державою критикується і суспільство, яке керується цією державою, і критикується воно у першу чергу тому, що воно змиралося з реальністю та не намагається її змінити; у якості організації суспільства та суспільних стосунків запропоновано «союз егоїстів» як альтернативу державі, але для цього потрібно «прозріння» суспільства за допомогою бунту (повстання), революції та подальшого перетворення суспільства, варто зауважити, що бунту (повстанню) Штірнер відводить ключову роль, оскільки саме бунт (повстання) на думку Штірнера є першодвигуном до подальших змін, зокрема, самосвідомості окремої людини, і як результат свідомості суспільства.

Останніми і не меш значущими джерелами є праці Михайла Бакуніна. До поч. 1860-х рр. Бакунін притримувався слов'янофільських поглядів та був активним учасником цього руху, а вже починаючи з 1860-х рр. він починає симпатизувати анархістському руху, і в результаті стає одним із головних його провідників у Європі.

До 1860-х рр. М. Бакунін активно друкується на тему слов'янофільства та просуває ідею створення слов'янської федерації, до складу якої мали б увійти усі слов'янські землі Європи. Але варто окремо згадати його статтю «Коммунизм» [77], надруковану у 1843 р., але більш детально про неї йтиметься в останньому розділі цього дослідження. Будучи активним слов'янофілом, Бакунін бере участь у революційних подіях 1848–1849 рр., та друкує у цей час свої доробки на тему, пов'язану з слов'янським питанням: «Основы новой славянской политики» [77], «Внутреннее устройство славянских народов» [77], Основы славянской федерации [77], «Внутреннее устройство славянских народов» [72], «Воззвание

к славянам русского патриота Михаила Бакунина, члена Славянского съезда в Праге» [77]. Окрім того, він також був співавтором маніфесту слов'янського з'їзду до європейських народів. У 1866 р. Бакунін пише «Революционный катехизис» [22], який став програмою побудови антиавторитарного, антидержавного, інтернаціонального союзу народів на основі федералізму. Робота «Федерализ, социализм и антитеологизм» [16], надрукована у 1867 р. стала працею, в якій: обстоювалися ідеї соціалізму; розглядався та подавався як заміна існуючому організаційному ладу суспільства принцип федералізму; різко критикувався клерикалізм, інститут церкви та концентрація майна і влади у руках священнослужителів; висувалася ідея створення суспільства заснованого на принципах свободи та рівності (економічної, правової, політичної) на принципі федерації комун, громад без існування церковної та державної влади.

У 1868 р. вийшло в друк «Народное дело» [16], в якому автор роздумує над роллю російського царя, замислюється над повстанням Пугачова 1773–1775 рр., та розглядає діяльність декабристів, зокрема Пестеля, та до чого б призвели перемоги двох останніх. Також була проголошена програма російських революціонерів за кордоном. Наступного року було надруковано «Письма о Патриотизме» [17], в яких: аналізувалася природа патріотизму, його історичний процес та розвиток; осмислювалися ідеї Французької революції 1789–1799 рр. та які із них втілювалися та втілюються у життя; розглядався процес взаємовідносин між буржуазією та селянами і робітниками; було проаналізовано ідею держави та її роль у житті суспільства, головні складові, з яких складається патріотизм (природний або фізіологічний; економічний; політичний; релігійний або фанатичний). «Письма к французу» [17] побачили світ у 1870 р., у них аналізується: хід франко-пруської війни у 1870 р.; внутрішньополітична та економічна ситуації Франції у цей же час; відносини між Францією та Пруссією на міждержавному рівні; соціальна напруга, яка стала наслідком воєнних дій; стан французького селянства та робітників і відносини між ними; стан німецького селянства та робітників і відносини між ними; перспективи соціальної революції у Франції.

Через рік було надрукована праця «Кнуто-Германская империя и социальная революция» [15]. Написання цієї праці пов'язане з франко-пруською 1870–1871 рр. та утворенням Німецької імперії у 1871 р. Автор у цій роботі: протиставляє тиранічній та деспотичній Німеччині колиску європейської свободи – Францію; говорить, що єдиним шляхом порятунку від німецьких штиків для Франції є соціальна революція; аналізує історичну роль Німеччини та слов'янських народів, та протиставляє їх як головних супротивників; розглядає революції події та рухи у середньовічній Європі, зокрема, релігійні; однією з головних ідей цієї праці є ідея протиборства та протиставлення з одного боку дисциплінарної, вимуштруваної, тиранічної Німеччини, яка стала поневолювачкою частини слов'янських народів і вільнолюбних, мирних та з постійною тягою до свободи слов'янських народів з іншого боку. Цього ж року світ побачила «Парижская Коммуна и Понятие о Государственности» [17], яка стала продовженням праці «Письма к французу» та спробою довести, що соціальна революція є панацеєю від усіх негараздів, які відбуваються у світі. Доводити він це спробував прикладами з історії та подіями і процесами, які відбувалися під час його життя. Одним із таких прикладів Бакунін називає Паризьку комуни 1871 р., яку він назвав першим практичним прикладом революційного соціалізму [17, с. 252], та існування якої він детально аналізує.

«Организация Интернационала» [17] побачила світ у 1872 р., у ній аналізується внутрішня організація I Інтернаціоналу, її недоліки та переваги, вказуються принципи за якими впроваджується діяльність та критика її організаційної структури. «Государственность и анархия» [14], видана у 1873 р., у ній аналізується історичний процес робітничого руху, та вказується його головний антагоніст—держава; для перемоги над державою необхідна соціальна революція, для якої необхідні особливі умови; критика комуністів, марксистів, соціал-демократів; поділ пролетаріату на «злиденну», яка у своїй основі є лояльною до революції та «привілейовану» частину, яка розділяє та живе буржуазними цінностями, а головна сила революції він називає люмпен-пролетаріат.

Після смерті М. Бакуніна було надруковано ряд праць, серед яких: «Бог и государство» [3], надрукована у 1882 р. Зміст цієї роботи критикував клерикалізм, церкву та тих, хто в та на неї працював. У церкві він вбачав продовження держави, і навпаки. І тому він вбачав реалізацію соціальної революції не тільки у руйнуванні держави з усіма її укладами, але і у знищенні церкви як інституції, яка не менше ніж держава є рабовласником людських розумів.

Останні три доробки Михайла Олександровича було опубліковано у 1896 р. Перший мав назву «Политика Интернационала» [17], у ньому проводився аналіз діяльності I Інтернаціоналу, його прорахунки, недоліки, ризики, проблеми. Критикуючи його політику, Бакунін одночасно з цим визнає впливовість, переваги та роль у революційному та робітничому русі. Одночасно з цим, він дає рекомендації та настанови, які варто було б впровадити у внутрішню структуру та зовнішню діяльність I Інтернаціоналу. Наступним став «Усыпители» [17], який критикував міжнародну асоціацію буржуазних демократів «Міжнародна Ліга Миру та Свободи», вказував прорахунки у її діяльності, критикував буржуазний соціалізм та вказував аспекти, в яких думки Бакуніна та буржуазних соціалістів збігаються. Останнім був доробок «Всестороннее образование» [17], в якому критикується тогочасний стан освіти та науки, зокрема, доступність освіти, яка була доступна лише для окремих, як правило пануючої частини населення, і яку не могли собі дозволити більшість населення (селянство, пролетаріат тощо). Наука критикується у тому плані, що у ній була присутня релігійна складова, яка одурманювала розуми тодішніх науковців. Окрім цього, Бакунін пропонує власний план реорганізації освіти та науки.

Друга група складається з джерел особового походження та являє собою автобіографії та приватне листування.

Якщо говорити про П. Ж. Прудона, то у нього можна виділити лише одне таке джерело – це «Les Confessions d'un Révolutionnaire» («Сповідь революціонера») [110], надруковане у 1851 р., і яке являє собою автобіографію.

М. Бакунін тут представлений дещо ширше. Його авторству також належить автобіографія, яка має назву «Исповедь» [7], і яка також була надрукована у 1851 р. Значна маса особових джерел представлена листуванням з друзями, товаришами, однодумцями, соратниками, близькими, сестрами, батьками, родичами. Це листування зібрано у чотирьох томах «Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем» [25–28], виданих Ю. М. Стекловим у 1934–1935 рр. Ці томи поділено на чотири періоди життя М. Бакуніна: 1) «Догегелианский период 1828–1837» [25]; 2) «Гегелианский период 1837–1840» [26]; 3) «Период первого пребывания за границей; 1840–1849» [27]; 4) «В тюрьмах и ссылке. 1849–1861» [28].

Таким чином, джерельна база цього дослідження представлена значною кількістю джерел, які складаються з політичних творів, публіцистики, автобіографій та листів. Однак, перша група представлена більш яскраво та розгалуженіше у кількісному відношенні, порівняно з другою групою, яка представлена автобіографіями та особистим листуванням.

1.3 Методологічні засади дослідження

Особливість об'єкту цього дослідження, тобто анархізму, є його розгалуження, багатоманітність та неординарність. Він вимагає використання найкращого із можливих підходів до його дослідження. Оскільки це дослідження є міждисциплінарним, то відповідно воно повинно супроводжуватися різноманітними науковими методами. До них слід віднести загальнонаукові та спеціально-історичні методи. До першої групи відносяться: описовий метод, методи аналізу, синтезу та узагальнення. До останнього: історико-джерелознавчий, порівняльно-історичний, хронологічний та біографічний методи. У цьому дослідженні застосовувалися наступні наукові принципи та підходи: принципи наукового дослідження джерел, об'єктивності, історизму та міждисциплінарний, джерелознавчий підходи.

Насамперед, слід вказати, що аналіз цієї проблематики був би неможливий без ряду науковців-істориків, соціологів, публіцистів, економістів, філософів, антропологів, політологів, мислителів, які запропонували основні засади до вивчення анархізму, які були залучені у нашій дослідницькій роботі. Серед плеяди цих науковців особливе місце займають: Боровий А. А., К. Вард, Дж. Гільом, Д. Гребер, П. Гелдерлоос, Д. Герен, Ільїн І. О., Курчинський М. А., Михайловський М. К., М. Неттлау, Пірумова Н. М., Рябов П. В., Стеклов Ю. М., Туган-Барановський М. І., Е. Хобсбаум та ін. Усі вищезгадані персони говорять, що анархізм є особливим революційним, і в першу чергу філософським рухом, який виділяється з поміж інших подібних рухів ХІХ ст. І не важливо, чи розглядалися ними анархізм загалом, чи теорія окремо взятого мислителя окремо. Окрім цього, вони акцентують увагу на тому, що саме розгалуженість, багатовекторність, різноманітність та неординарність анархізму є однією із тих особливостей, які властиві філософії анархізму, який поєднує у собі колективне та індивідуальне начала в економічному, політичному, соціальному планах.

Анархізм з його плюралізмом течій, ідей, принципів, теорій, концепцій, світоглядів вирізняється на фоні інших соціально-політичних та революційних рухів ХІХ ст. З економічної точки зору загальний анархізм безсумнівно тяжіє до «лівих» рухів, за виключенням окремих випадків, але якщо брати до уваги його етичну, моральну, соціальну та політичну філософію, то тут уже стає зрозумілим, що анархізм не є послідовником «лівого» руху, а скоріше є його антагоністом, виступаючи проти диктатури, в тому числі пролетаріату, «зрівняловки», державного терору одного шару суспільства стосовно інших, дисциплінарного виховання рабів тощо.

Одним із головних утруднень під час дослідження теорії анархізму стали розмаїтість, різноплановість та відмінність філософії одного мислителя від іншого. В цьому плані виникає ускладнення під час оформлення ідей, принципів, ідеалів, концепцій, філософії та теорії анархізму загалом, яка базується на поєднанні та взаємодоповненні філософії одного автора філософією іншого. У цьому випадку для опису анархізму нам довелося проаналізувати теорії П. Ж.

Прудона, М. Штірнера (Йоганна Каспара Шмідта) та М. Бакуніна та об'єднати їх у загальну теорію класичного анархізму. Тобто, складністю було об'єднання трьох теорій анархізму і з'єднати на основі синтезу прудонізму (мютюелізм), штірнерізму (анархо-індивідуалізм) та бакунізму (анархо-колективізм) у триєдину теорію анархізму.

Анархізм не є якоюсь догматичною, доктринерською чи єдиновірною теорією, яка насильницьким шляхом насаджує свої ідеї, принципи, ідеали. Для того щоб анархізм став таким, йому необхідно мати незаперечних та як правило «безапеляційних» авторитетів, як наприклад у марксистській, комуністичній та більшовицькій ідеологіях. Однак, анархізм не був би анархізмом, якби він не взаємодоповнював себе шляхом поєднання ідей та філософій різних авторів, таких як: П. Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, Л. Толстой, Е. Гольдман, Мюррей Букчин та ін. авторів. У нашому ж випадку нас цікавлять теорії перших трьох теоретиків, ідеї, ідеали та принципи яких буде проаналізовано у цьому дослідженні.

Щодо принципів дослідження нами використовувався принцип наукового дослідження джерел, зміст якого говорить про всебічний аналіз джерела, його змісту та використання для цього аналізу поєднання спеціально-історичних та загальнонаукових методів.

Наступним застосованим у цьому дослідженні був принцип прагнення до об'єктивності, який базується на оперуванні реальними фактами, невикривленому їх поданні та трактуванні, неупередженому ставленні дослідника до предмета та об'єкта дослідження, об'єктивному трактуванні того чи іншого джерела, та відмові від суб'єктивного фактору. І якщо з першими чотирма позиціями хоч якось можна погодитись, то з останньою тезо виникають проблеми. Оскільки всі люди є суб'єктами, а відповідно суб'єктивними за своєю природою, то за допомогою нескладного логічного ланцюжка можна дійти висновку, що історик, як і будь-яка людина також є суб'єктивним у силу своєї людської природи, і відповідно він не може стовідсотково та повноцінно у повній мірі розглядати ту чи іншу проблему, питання чи тему об'єктивно, з незалежної

точки зору, оскільки історик хочеться на того чи ні, окрім своєї професійної групи обов'язково має приналежність до інших груп, які так чи інакше впливають на його світогляд, свідомість, підсвідомість, психологію тощо. До цих груп можна віднести: національність, соціальну, культурну, економічну, статеву, ідеологічну, релігійну та ін. приналежності, приналежність або наслідування тієї чи іншої філософської думки, школи, традиції та ін. Окрім цього, варто взяти до уваги те, що у більшості випадків кожний окремо взятий історик буде трактувати зміст джерела по-своєму, тобто, знову ж таки суб'єктивно. Таким чином, історик у силу своєї людської, а відповідно суб'єктивної природи, не може бути у повній мірі об'єктивним стосовно того чи іншого питання.

Принцип історизму, який говорить про важливість історичної епохи або періоду, географічної складової та локальної культури стосовно того чи іншого регіону, народності. Тобто, цей принцип допоміг проаналізувати епоху, в якій існували теоретики анархізму, які були розглянуті у цьому дослідженні, соціальні, економічні та політичні умови, за яких вони формувалися. Також принцип історизму дав нам змогу розглянути теорії трьох класиків анархізму на основі виявлення їх джерельної бази, проаналізувати зародження, розвиток та подальшу еволюцію анархізму до кін. XIX ст., його унікальність, особливості та конкретний історичний період з його характерними рисами, ознаками, властивостями та умовами.

Застосування джерелознавчого підходу стало підставою для впровадження у цьому дослідженні евристичної та аналітичної роботи. Тобто, джерелознавчий підхід став основою для пошуку і аналізу тієї джерельної бази, яка була необхідна для цього дослідження. Процес евристичної діяльності допоміг нам знайти значну кількість джерел, необхідних для дослідження теми, яка нас цікавить, після пошуку було здійснено відбір конкретних джерел, які б торкалися лише проблематики цього дослідження. Відбір джерел напряду залежав від їх відповідності меті та завданням дослідження. Після відбору джерел відбувався безпосередньо їх аналіз.

Використання міждисциплінарного підходу зумовлений існуванням у філософії анархізму різних складових, з яких формується загальна теорія як анархізму загалом, так і його окремого відгалуження. Цими складовими є політична, економічна, соціальна, правова, морально-етична, релігійна, гендерна та інші складові. Тому, дослідження такого явища як анархізм являє собою поєднання історичної, соціологічної, політологічної, економічної, антропологічної та філософської дисциплін.

Якщо ж торкатися теми використаних у дослідженні методів, то у першу чергу варто сказати про загальнонаукові методи, які представлені тут наступними методами: аналіз, синтез, опис, узагальнення. Перший із вищевказаних методів являє собою пізнання шляхом поділу предмета дослідження на окремі його компоненти для ретельного і детального їх аналізу. Він допоміг нам проаналізувати головні ідеї, принципи, філософію та теорію загалом трьох теоретиків анархізму, і зробити відповідні висновки. Наступний метод, тобто метод синтезу навпаки є інтеграцією розділених складових предмета, у цілісний і неподільний повноцінний елемент. Цей метод дозволив нам здійснити поєднання трьох частково відмінних від себе анархістських теорій у єдине ціле, яке віддзеркалює розвиток та тенденції тодішнього анархістського руху, як теоретичному його вимірі, так і у практичному. Метод опису сприяв описанню характерних рис анархізму з 1840-х рр. до кін. XIX ст., зібранню та описанню раніше проаналізованих даних та інформацію. Метод узагальнення у свою чергу фіксує загальні риси та особливості об'єкта, після чого відбувається перехід від окремого і менш загального до більш загального. Він дав змогу описати загальні ознаки, риси та особливості теорій П. Ж. Прудона, М. Штірнера та М. Бакуніна та зробити загальні висновки на основі раніше проведеного аналізу.

Варто сказати про спеціально-історичні методи які застосовувалися у цьому дослідженні. Порівняльно-історичний метод дав нам змогу проаналізувати розвиток та еволюцію анархізму у XIX ст., виявити розбіжності, різницю та схожість між теоріями П. Ж. Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна та

ін. Хронологічний метод допоміг викласти історичні події у їх хронологічному порядку. Біографічний метод дозволив проаналізувати життєвий шлях трьох теоретиків, теорії яких досліджувалися у цій роботі, з'ясуватися, які події, явища, ідеї та персоналії вплинули на кожного мислителя у той чи інший період їхнього життя, дізнатися що саме вплинуло на їхнє формування як особистостей і як теоретиків та практиків своїх власних ідей та принципів.

Отже, використання вищевказаних засад, загальнонаукових та спеціально-історичних підходів, принципів та методів, які застосовувалися, зокрема, і до джерельної бази, дає нам змогу у повній мірі проаналізувати джерела та літературу, які використовувалися під час написання цієї роботи. Застосування цієї теоретико-методологічної бази у цьому дослідженні дозволяє нам повноцінно вирішити завдання, які були поставлені перед нами у дослідженні, досягти мети цієї роботи та провести об'єктивне, нейтральне, ґрунтовне та ретельне дослідження теоретичних аспектів анархізму у XIX ст.

РОЗДІЛ 2

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ПОДІЛ НА ЛІВИХ ТА ПРАВИХ І ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ ПРО АНАРХІЗМ

Першим поділом на «лівих» та «правих» вважають те, що відбулося у Франції до початку Французької революції кінця XVIII ст., а чітке окреслення «лівих» та «правих» відбулося вже безпосередньо під час самої Французької революції. Поділ на «лівих» та «правих» у Франції кінця XVIII ст. пов'язаний із їхнім розміщенням у будівлі, де проходили Генеральні штати. Як правило люди, які з тих чи інших причин вважають інших людей своїми однодумцями, близькими по духу людьми з тими чи іншими поглядами, ідеями та принципами на підсвідомому рівні прагнуть бути ближче до людей з таким же самим світоглядом, як і у них. Відповідно представники дворян, духовенства та аристократії, тодішнього французького суспільства та представники всіх інших привілейованих станів, які були прихильниками французького короля, та подальшого існування Франції у вигляді монархії сиділи справа від короля, і відповідно отримали назву «праві», інакше кажучи, «правими» були перші два стани французького суспільства – ті, що моляться, та ті, хто воює. Існує також думка, що сиділи вони справа від короля, оскільки права рука є головнішою за ліву. Представники ж бідноти, дрібного міщанства, робітників, селянства, коротко кажучи третього стану – тих, хто працює, сиділи зліва від короля, і відповідно мали назву «ліві», і виступали за реорганізацію суспільних відносин.

У сучасному ж розумінні «ліві» – це ті, хто виступає за тотальну толерантність, відміну вільного ринку, скасування повної або часткової приватної власності, одержавлення (націоналізації) економіки, мультикультуралізм, скасування класів та ієрархії, активну критику капіталізму, християнства і традиційних цінностей, зокрема інституту сім'ї, та часто називають себе «жертвами» системи, міграційну свободу, та трактують свої ідеї та погляди як «єдиновірні», а тих, хто з ними не погоджується вони називають «агресорами», «расистами», «шовіністами», «експлуататорами» тощо. «Праві» ж

у свою чергу є прихильниками приватної власності, ринкової економіки, традиційних національних і культурних цінностей та християнства (якщо ми говоримо про Європу та США), капіталізму, існування ієрархії, відповідно до існуючих реалій у суспільстві, упорядковану міграційну політику та свободу слова.

Початком Французької революції є 14 липня 1789 р., коли парижани захопили місцеву в'язницю Бастилію (в якій у той день було всього сім в'язнів). Так що, можна сказати, що взяття Бастилії мало символічний сенс, але захоплювали її сподіваючись знайти там зброю. І за рішенням муніципалітету, Бастилія, яка тепер уже була під контролем парижан була вщент зруйнована.

Революція дозрівала в суспільстві ще задовго до 1789 р. Паралельно з цим розуміння того, що потрібно змінити політичний стан держави дозрів і з кіл буржуазії. Один із теоретиків анархізму П. Кропоткін писав наступне: «Два главных течения подготовили и совершили революцию. Одно из них – наплыв новых понятий относительно политического переустройства государства – исходило из буржуазии. Другое действие для осуществления новых стремлений исходило из народных масс: крестьянства и городского пролетариата, стремившихся к непосредственному и осязательному улучшению своего положения. И когда эти два течения совпали и объединились ввиду одной, вначале общей им цели и на некоторое время оказали друг другу взаимную поддержку, тогда наступила революция» [53, с. 7].

З іншого боку, цьому посприяли і філософи XVIII ст., які вже доволі давно торпедували традиції тодішніх сучасних держав, де в той час як народ залишався (і його так сприймали) контрольованою твариною для пануючих кіл, ці ж самі пануючі кола (аристократія та духовенство) володіли і величезною долею багатства і політичною владою. Філософи, відкрили іншу реальність, яку можна побудувати. Оголошуючи верховенство розуму і виступаючи з промовами у віру в природу людини, в те, що людська природа, яка зіпсована різного характеру закладами, які підкорили її своїй владі протягом всього історичного життя, покаже всі свої позитивні аспекти, відразу, як тільки їй буде віддана назад

свобода, філософи розплющили очі суспільству і відкрили перед людиною нові широти, горизонти та рамки.

5 травня 1789 р. у Версалі почали свою роботу Генеральні штати. При голосуванні у кожного стану було по одному голосу. Але депутати від третього стану, яких було вдвічі більше ніж депутатів інших станів, почали вимагати індивідуального голосування, але уряд не погодився на ці умови.

Всупереч очікуванням депутатів влада винесла на обговорення тільки фінансові перетворення. Вже 17 червня депутати від третього стану (більше 95% Франції) оголосили себе Національними зборами, тобто представниками всієї французької нації. 20 червня вони заприсягнули не розходитись до тих пір, доки не буде розроблена конституція.

Через деякий час Національні збори оголосили себе Установчими зборами, таким чином декларувавши наміри заснувати у Франції новий державний лад. В Парижі почали розноситися чутки про те, що уряд до Версалю стягує війська, і має намір розігнати Установчі збори. В Парижі почалось повстання, після чого відбулися події 14 липня.

Поступово Установчі збори трансформувались у вищу владу в країні. Людовик XVI, який прагнув уникнути кровопролиття утверджував будь-які декрети Установчих зборів. З 5 по 11 серпня всі селяни стали особисто вільними, а привілеї двох станів і окремих регіонів були відмінені.

26 серпня 1789 р. Установчі збори схвалили Декларацію прав людини і громадянина. 5 жовтня на вимоги натовпу Людовік XVI переїхав з Версаля у Париж і схвалив Декларацію прав людини і громадянина. У Франції зникла абсолютна монархія. Це було зафіксовано та закріплено у конституції 3 вересня 1791 р., яка була прийнята Установчими зборами. Після прийняття конституції Установчі збори розійшлися, тепер, закони ухвалювали Законодавчі збори. Виконавча влада залишалася у короля, який перетворився на чиновника і виконував волю народу. Щодо священників і чиновників, то вони тепер більше не призначалися, а обиралися. Майно церкви було націоналізовано і розпродавалося.

Основну масу революції складали селяни, міська біднота, дрібна буржуазія, санкюлоти. Саме вони стали тією силою (не без допомоги мислителів та лідерів революції таких як Дантон, Марат, Робесп'єр, Демулен, Ебер та ін.), яка стала символом та прикладом для наступних революцій та для поколінь наступних революціонерів.

Анархістами ж під час Французької революції в основному перший та другий стани називали не тільки тих людей, тих революціонерів, які горіли бажанням та прагнули бачити Францію як бездержавне суспільство, анархістами могли називати, і називали якобінців, монтаньярів, жирондистів, селян, міську бідноту, санкюлотів, одним словом всіх тих хто так чи інакше виступає, підтримує, або безпосередньо бере участь у революції не на боці першого та другого станів.

Стосовно цього Кропоткін Петро Олексійович говорив наступне: «Нужно сказать, однако, что во время французской революции кличка «анархисты» прилагалась безразлично ко всем тем, кто стремился уничтожить старый порядок и старые феодальные отношения революционным путем. Не только к тем немногим революционерам, которые действительно отрицали необходимость сильной государственной власти, и не признавали частной собственности, но и к тем, которые, подобно Робеспьеру и Сен-Жюсту, были сторонниками могучей централизованной власти, но хотели помочь народу совершить революцию против богатых. Всех, стоявших тогда на стороне народа и действительно совершавших ломку старого общества революционным путём и требовавших равенства, как основу свободы, называли тогда «анархистами», чтобы представить их врагами всякого порядка и всякого мирного развития общества» [54, с. 3].

Після ряду подій, що відбулися у 1789–1791 рр. почалася еміграція французької аристократії з Франції у сусідні і союзні держави – Пруссію і Священну Римську імперію. Не бажаючи мати державу-сусіда, яка змогла б трансформуватися з абсолютної монархії в монархію конституційну, що можливо загрожувало б Австрії поширенням революційних ідей на її територію

і закінченням таким же сценарієм як і у Франції, прусський король Фрідріх II та імператор Священної Римської імперії Леопольд II підписали документ під тиском французької аристократії, що емігрувала, який затверджував їхню готовність надати допомогу та підтримку французькому королю Людовіку XVI, зокрема військову.

Жирондисти, які були прихильниками республіки, використали цю готовність надання допомоги прусського короля та імператора Священної Римської імперії французькому королю для того, щоб переконати Законодавчі збори до початку війни з Австрією, яка була оголошена 20 квітня 1792 р. Після невдач французьких військ у битвах, звинуваченою у цих невдачах виявилася королівська сім'я.

10 серпня 1792 р. відбулося повстання, внаслідок якого французького короля Людовіка XVI було повалено, і взято під варту. Його звинувачували у зраді національних інтересів. Після цього Законодавчі збори склали свої повноваження. Тепер, у ситуації відсутності короля потрібно було створювати нову конституцію. Для написання нової конституції було зібрано новий законодавчий орган – Національний конвент. 21 вересня 1792 р. почав діяти Національний конвент, який в найпершу чергу проголосив Францію республікою. Того ж року було введено перший рік по революційному календарю. У грудні 1792 р. почався судовий процес над королем, але короля за законом не можна було судити, і тоді було вирішено зрівняти короля у правах з громадянами Франції, і судовий процес проводився тепер уже не над королем Франції Людовіком XVI, а над французьким громадянином Луї Капетом. Суд визнав короля винним у злочині проти свободи нації і виніс йому смертний вирок. Виконання смертного вироку відбулося 21 січня 1793 р. У Франції виникали повстання монархістів.

Національний конвент у березні 1793 р. створив Надзвичайний кримінальний трибунал (у жовтні його перейменовано на Революційний трибунал), який мав судити та засуджувати «зрадників, змовників та

контрреволюціонерів». Зовнішньою і внутрішньою політикою Франції повинен був координувати Комітет суспільного спасіння, який був створений 6 квітня.

В Комітеті суспільного спасіння значний вплив отримали жирондисти. Саме серед жирондистів більшість не підтримувала те рішення, яке виніс судовий процес Людовіку XVI, вони не підтримали смерть французького короля. Також більшість із жирондистів не підтримували введення надзвичайних мір, деякі з жирондистів виражали своє невдоволення через те, що мовляв би Париж навіює, нав'язує свої бажання та волю усій Франції. Але монтаньяри, які отримали свою назву від французького «гора» через те, що вони на засіданнях Законодавчих зборів займали місця у верхніх рядах, були суперниками жирондистів.

Партія жирондистів, коли вона прийшла до влади, хотіла, щоб все перейшло в порядок, хотіла, щоб революція з її революційними прийомами закінчилась, оскільки саме жирондисти стояли біля апарату управління. На противагу їм, монтаньяри виступали за те, щоб революція привела до таких засобів, які справді б змінили стан всієї Франції. Монтаньяри хотіли зокрема таких змін, які б зробили неможливим повернення до монархічного і феодального порядків.

Бріссо був одним із жирондистів, він як член жирондистської партії 24 жовтня 1792 р. випустив свій памфлет, в якому він звинувачував і виступав проти «гори», у ньому він вимагав державного перевороту, який мав би бути спрямований проти «дезорганізаторів», «анархістів» [53, с. 271]. З цих останніх жовтневих днів 1792 р. жирондисти намагалися знищити одну з опозиційних до них сил, а саме, монтаньярів. Саме жирондисти домоглися від Конвенту передання Марата до суду. Щодо засобів боротьби та знищення монтаньярів жирондистами Петро Кропоткін пише наступне: «А еще шестью неделями позже (24 мая) наступила очередь прокурора Коммуны Эбера, рабочего пропагандиста и коммуниста Варле и других «анархистов», которых жирондисты велели арестовать в надежде отправит их на эшафот. Словом, они вели настоящую

кампанію с целью выжить монтаньяров из Конвента и сбросить их с «Тарпейской скалы» [53, с. 272].

Жирондисти вимагали, щоб відбувся розпуск Паризької революційної комуни, розпуск Конвенту та вимагали проведення обрання нових Зборів, до складу яких будь-хто з попередніх депутатів не міг би ввійти. Жирондисти призначили в Конвенті свою Виконавчу комісію дванадцяти, яка мала підготовляла державний переворот, для того, щоб жирондисти у найближчий час могли бачити лідерів монтаньярів не в Конвенті, а на ешафоті.

Для того, щоб показати за що виступали жирондисти і кого вони мали на увазі під словом «анархісти» можна привести в приклад того ж самого Бріссо, того, хто так хотів знищення «анархістів»: «Вступая в Конвент, я думал, – пишет Бриссо, – что раз королевская власть уничтожена и вся власть находится в руках народа или его представителей, патриоты должны сообразовать свое поведение с изменившимся положением. Я думал, что восстания должны прекратиться, потому что там, где не приходится свергать тирании, не должно быть и восстания... Я думал, – пишет дальше Бриссо, – что только водворение порядка может восстановить спокойствие; что порядок заключается в религиозном уважении к законам, судьям и личной безопасности... я думал поэтому, что порядок есть вместе с тем и настоящая революционная мера... Я думал, следовательно, что настоящие враги народа и республики – это анархисты, проповедники аграрного закона, возбудители бунтов... 20 анархистов, – говорил Бриссо, – завладели в Конвенте влиянием, которое должно было бы принадлежать одному только разуму». «Следите за прениями и вы увидите, с одной стороны, людей, постоянно заботящихся о поддержке уважения к законам, к установленным властям, к собственности, а с другой – людей, постоянно старающихся возбуждать волнение в народе, подрывать доверие – установленной власти посредством клеветы, поощрять безнаказанность преступления и ослаблять все общественные связи» [53, с. 274].

І знову ж таки той самий Бріссо приводить ось такі аргументи того, що саме партія дезорганізаторів, в тому числі і «анархістів» прагне знищення

республіки: «Я заявив с самого начала Конвента, – говорит Бриссо, – что во Франции существует партия дезорганизаторов, стремящаяся разрушить республику в самой ее колыбели. Сегодня я хочу доказать: 1) что это партия анархистов господствовала и господствует почти над всеми прениями Конвента и над всеми действиями Исполнительного совета; 2) что эта партия была и остается единственным источником всех бедствий, внутренних и внешних, удручающих Францию, и 3) что республику нельзя спасти иначе, как приняв строгие меры, чтобы вырвать представителей нации из рук этой деспотической бунтовской партии» [53, с. 275]. А ось таке визначення анархії дав колега Бріссо, один із членів партії жирондистів: «Нужно, следовательно, дать точное определение этой анархии... Законы, остающиеся без исполнения, бессильная и униженная власть, безнаказанность преступления, нападение на собственность, нарушение неприкосновенности личности, извращение народной нравственности; ни конституции, ни правительства, ни юстициитаковы черты анархии!» [53, с. 275].

Монтаньяри, які були відносно радикальними, і які опиралися на міську бідноту, у відповідь на дії жирондистів спрямували проти них невдоволену міську бідноту. 31 травня 1793 р. біля Конвенту згуртувався натовп, цей натовп вимагав, щоб зі складу народного представництва, тобто, з Конвенту, виключили жирондистів, яких звинуватили у зраді. Вже 2 червня жирондисти були передані під домашній арешт, а 31 жовтня 1793 р. більшість із них вперше і востаннє піднялися на ешафот з гільйотиною. Таким чином було реалізовано вирок, який їм виніс Революційний трибунал.

24 червня 1793 р. було прийнято конституцію першого року (Монтаньярську конституцію). 5 жовтня того ж року було прийнято декрет про введення нового календаря.

Саме вигнання жирондистів з Конвенту, та подальше їхнє гільйотинування призвело до початку громадянської війни. Громадянська війна почалася в той час, коли Франція вела війни з європейськими державами, а конституція червня 1793 р. так і не вступила у силу, до того часу, доки не настане мир, Конвент ввів

«тимчасовий революційний порядок управління». За цим новим «тимчасовим революційним порядком управління» практично вся влада була у руках Конвенту: Конвент направляв на місця комісарів, які володіли значними повноваженнями. Почався період терору.

Монтаньяри, які тепер володіли великою перевагою у Конвенті, оголосили своїх противників ворогами народу, і їх же засуджували до смерті через гільйотину. Монтаньяри своїм рішенням відмінили усі сеньйоріальні повинності, монтаньяри ввели максимум, до якого могли підніматися ціна на найнеобхідніші товари та продукти, до списку яких входила і ціна на хліб, щоб уникнути дефіциту монтаньяри почали силою забирати у селян зерно.

17 липня 1793 р. було введено закон, за яким ліквідовувались феодальні права, але залишалися орендні плати і зобов'язання виключно земельні, а не феодальні.

До кінця 1793 р. більшість повстань було придушено, а на фронті французька армія змогла перейти в наступ. У вересні цього ж року Конвент прийняв «Закон про підозрілих», який передбачав тримати під арештом всіх, хто не звинувачувався ні у яких злочинах, але міг «потенційно» його здійснити. Не дивлячись на це, кількість жертв терору не зменшилась. У червні 1794 р. у Революційному трибуналі були відмінені допити підсудних і право підсудних на адвокатів, також було відмінено допити свідків, а для тих, кого Революційний трибунал визнав винними, передбачалась тільки єдина міра покарання – смертна кара.

Було вирішено, що усіх підозрюваних у змовах де б це не відбувалося у Франції, привозити в Париж, для проведення над ними судового процесу. Також були прийняті міри для того, щоб очистити столицю Франції від «небезпечних» людей. Тобто всі колишні дворяни, аристократи та іноземці, які хоча б якось були пов'язані з країнами, з якими вела тоді війни Франція, повинні були бути вигнанні з французької столиці.

Навесні 1794 р. Робесп'єр, його прихильники і наслідувачі, які отримали назву «робесп'єристи» починають говорити про те, що для очищення Конвенту

від противників революції потрібно провести останню хвилю виявлення та подальшу страту цих же самих противників революції. 10 червня 1794 р. за ініціативи Робесп'єра було прийнято закон про реорганізацію Революційного трибуналу. «Через несколько дней Робеспьер развил те же принципы перед Конвентом, говоря, что до сих пор слишком бережно относились к врагам свободы, что надо упростить суды, отбросив их формальности. И чрез два дня после праздника верховного существа он внес в Конвент с согласия своих товарищей по Комитету известный закон 22 прериала (10 июня) о реорганизации Революционного трибунала. В силу этого закона трибунал делился на отделы, состоявшие каждый из трех судей и девяти присяжных. Семерых было достаточно, чтобы составить суд» [53, с. 431]. До числа злочинів, за які передбачалась смертна кара також входило розповсюдження неправдивих свідчень та звісток з метою розділити народ та революцію і розбестити громадську та національну мораль та совість [53, с. 431].

Почалися нові страти, тепер уже масові. Того ж самого дня, коли було прийнято закон про реорганізацію Революційного трибуналу (10 червня 1794 р.), було страчено 54 людини, вони були одягнені у червоні сорочки, в знак того, що вони були батьковбивцями. Страта тривала дві години. Саме так вступив у свою дію новий закон, який отримав назву «закон Робесп'єра». Тепер революційний суд почав засуджувати до смерті одразу по 150 людей, їх страчували групами по 50 людей, яких разом відвозили на ешафот. Ось деяка статистика страт: «Достаточно сказать, что со дня основания Революционного трибунала, т. е. с 17 апреля 1793 г., вплоть до 22 прериала 11 года (10 июня 1794 г.), т. е. в 14 месяцев, было казнено в Париже 2607 человек; но со дня введения нового закона, с 22 прериала (10 июня), по 9 термидора (27 июля 1794 г.) тот же суд послал на казнь 1351 человека в 46 дней» [53, с. 433].

Тепер під гільйотину почали потрапляти у більшості випадків голови аж ніяк не дворян, аристократів чи роялістів, жертвами терору ставали переважно бідняки.

Після того, як Робесп'єр і «робесп'єрівці» почали говорити про необхідність останньої хвилі у боротьбі з ворогами революції, члени Конвенту зрозуміли чим може закінчитися ця хвиля—тим, що до числа ворогів та противників революції можуть і потрапити і вони, а це означало тільки одне—що їх чекала смерть.

27 липня 1794 р. відбувся арешт Робесп'єра та його прихильників, арештом керували члени Конвенту. Одразу ж після арешту, 28 липня, лідера монтаньярів Максиміліана Робесп'єра та його прихильників у складі 21 людини було виведено на ешафот, де їх було страчено шляхом гільйотинування, але перед цим їх возили по Парижу під крики та образи натовпу. Ця подія отримала назву «Термідоріанський переворот» (9 термідора другого року). Після цього перевороту терор з усіма його жахами почав потроху збавляти свої обороти, а Якобінський клуб було закрито. Натомість, влада Комітету суспільного спасіння зменшилась. Члени конвенту, які підтримали термідоріанський переворот проголосили всезагальну амністію, в результаті чого до складу Конвенту повернулися жирондисти, яким вдалося вціліти. Ерік Хобсбаум ось так охарактеризував термідоріанський переворот: «Термидор является концом героической и памятной фазы революции: фазы оборванных санкюлотов и аккуратных храждан в красных колпаках, которые представляли себя Брутами и Катонами, имели вид классически напыщенный и благородный, но всегда с ужасными фразами: «Lyon n'est plus!», «Десять тысяч солдат разуты. Вы возьмете башмаки всех аристократов Страсбурга и приготовите их к отправке в штаб-квартиру завтра к десяти часам пополудни». Это было буйное время, большинство людей были голодны, многие в страхе, эпоха ужасная и необратимая, как первый ядерный взрыв, и вся история после нее изменилась. А энергия, заключенная в ней, была такова, что смела, как солом, все армии старых режимов Европы» [95, с. 106].

Після повалення монтаньярів на чолі з Робесп'єром і повернення жирондистів у Конвент почався час реакції над революціонерами. Було відмінено закон про максимум цін, в результаті чого почалася торгова криза.

Замість Револьюційного трибуналу було створено воєнний суд, за допомогою якого, було винесено смертний вирок «останнім монтаньярам» – Ромму, Бурботу, Дюруа, Субрані, Гужону та Дюкенуа [53, с. 440].

25 серпня 1795 р. Конвентом було прийнято конституцію третього року республіки. За цією конституцією влада законодавча була передана двопалатному законодавчому корпусу, а влада виконавча була передана тільки що сформованій Директорії. Директорія складалася з п'яти директорів, яких Рада старійшин (верхня палата Законодавчого корпусу) обирала з переліку кандидатів, яких пропонувала Рада п'ятисот (нижня палата Законодавчого корпусу). Директорію було сформовано внаслідок того, що 26 жовтня 1795 р. Конвент розійшовся. П'ять членів Директорії, які були обрані прагнули стабілізації ситуації у Франції як економічної, так і політичної. Але це їм вдавалося не надто успішно. 4 вересня 1797 р. Директорія, яка мала підтримку генерала Наполеона Бонапарта, який через свої військові успіхи в Італії мав дуже високу популярність, ввела у Парижі воєнний стан, після чого Директорія також анулювала результати виборів у Законодавчий корпус у багатьох регіонах Франції. Зробила це Директорія тому, що у цих виборах до Законодавчого корпусу більшість отримали роялісти, які тепер змогли скласти доволі сильну опозицію.

Та не дивлячись на це, проти Директорії планувалися повстання. Так, наприклад, планувалося повстання у травні 1796 р. на чолі з Бабефом, але це повстання не було реалізовано, оскільки його організаторів заарештували раніше, ніж повстання встигло початися. Або повстання роялістів 4 вересня 1797 р., яке також було невдалим. Але функціонування та існування Директорії тривало до 9 листопада 1799 р. (18 брюмера восьмого року Республіки), також відомого як «переворот 18 брюмера».

Ідеї щодо нової змови та подальшого перевороту виникли всередині самої Директорії. Саме події 9 листопада 1799 р., увійшли в історію під назвою «переворот 18 брюмера». Саме цього дня відбулося поступове сходження генерала Наполеона Бонапарта спочатку до посади першого консула, а потім і до

титулу імператора. Двоє з п'яти директорів разом з Наполеоном Бонапартом, здійснили переворот, розігнавши Раду старійшин та Раду п'ятисот. Замість них було утворено Консульство. Консульство виступало як уряд, до складу якого входило троє консулів. Саме троє змовників, в числі яких був і Наполеон Бонапарт, стали цими трьома консулами.

25 грудня 1799 р. було прийнято конституцію восьмого року, до створення цієї конституції доклав зусиль і Наполеон Бонапарт. Після цього до влади прийшло Консульство, воно складалося з трьох консулів, які прямо називалися у конституції поіменно, і які обиралися терміном на десять років. Першим з усіх консулів був Наполеон. Фактично, вся влада була в його руках. Тільки перший консул мав право пропонувати нові закони, призначати членів Державної ради, міністрів, послів, вищих військових начальників та префектів департаментів. Тобто, фактично встановлювалася диктатура першого консула.

4 серпня 1802 р., тобто через три роки після прийняття конституції восьмого року, була прийнята конституція десятого року. Цього ж року було проведено референдум, на який Державна рада винесла питання про те, чи варто зробити першого консула, тобто Наполеона Бонапарта, консулом до кінця його життя, таким чином, ставилось питання про те, чи варто робити посаду першого консула довічною. В результаті чого, консульство стало довічним, а перший консул, в цьому випадку Наполеон Бонапарт, отримав право призначати свого спадкоємця.

18 травня 1804 р., тобто ще через два роки на референдумі була прийнята та утверджена конституція дванадцятого року. За цією конституцією управління республікою передавалося «імператору французів», яким оголошувався Наполеон Бонапарт, який став ним у грудні того ж самого року. Тепер після Французької революції настав новий період в європейській історії – наполеонівська доба. Починався період французької гегемонії у Європі, який тривав до 1815 р., а історія першого французького імператора закінчилася у 1821 р.

Отже, Французька революція яка почалася з захоплення Бастилії та всезагальної національної ейфорії і закінчилася створенням імперії, імператором якої було проголошено Наполеона Бонапарта, все ж таки внесла свою доволі значну лепту у історію революцій та історію загалом. Вона змогла знищити кріпосне право та його пережитки і обмежити самодержавство королівської влади. Саме за допомогою Французької революції почала створюватись особиста політична свобода, про яку піддані абсолютного монарха навіть не наважувались мріяти у XVIII ст. Ця революція змогла об'єднати довкола себе всю французьку націю. Але не потрібно також ідеалізувати цю революцію. Ця революція була і часом жахів, часом реакції, часом терору.

Саме ця революція створила гасло «Свобода, Рівність, Братство», гасло, яким користувалися усі наступні революції та революціонери, в тому числі і анархісти,. Саме тому держава та їхні високопоставлені прибічники намагалися так активно дискредитувати анархістів та їхні ідеї. Французька революція стала прикладом, прототипом та взірцем для наступних поколінь революціонерів, в тому числі і анархістів, які уже в XIX ст. почнуть формувати окремий революційний рух.

Таким чином можна зробити висновок, що Французька революція кінця XVIII ст. стала тією подією та тим процесом, який поділив французьке суспільство на «правих» та «лівих». Цю революцію також можна назвати війною «правих» проти «лівих» та «лівих» проти «правих», війною, яка зачепила всю Францію.

Якщо коротко охарактеризувати «правих», то можна сказати, що вони виступали за традиціоналізм, усталені норми у соціальному, політичному та економічному життях суспільства та були консерваторами у всіх смислах цього слова. Якщо ж мова йде про «лівих» то варто сказати, що вони на противагу «правим» виступали та боролися за розвиток у соціальних відносинах, політичну і громадянську рівність та економічну справедливість, якщо ж їх не вдавалося здобути мирно, тоді відбувалося те, що можна спостерігати у подіях Французької революції кінця XVIII ст.

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПЕРШИХ КЛАСИКІВ АНАРХІЗМУ

3.1. Прудонізм (мютюелізм) П. Ж. Прудона

Франція як країна в якій сталася революція, яка вплинула на майбутні революції у світі і Європі, також є і країною, де відбулося народження анархізму свідомого. Франція, яка пережила революцію кін. XIX ст., імперію Наполеона Бонапарта, реставрацію Бурбонів, і яка тепер жила під владою Луї Філіпа I.

Саме Прудон не з негативним та лайливим забарвленням, а з позитивним, назвав себе анархістом, він зробив те ж саме що зробили з собою кініки у Греції, тобто назвали себе собаками і санкюлоти під час Французької революції, назвали себе безштанниками. Це такий випадок, коли лайка кинута в обличчя ворогом того чи іншого руху, чи соціального стану, з гордістю приймається з гордістю тими, у чий бік це слово було адресовано. Саме в цей час Прудон називає анархізм анархізмом, тобто анархізм у цю пору знайшов свою самоназву та самоідентичність.

Під час його життя виникає, а після його смерті ще більше розвивається анархістський рух, нарешті анархізм із думок окремих людей починає виходити у суспільні маси. Саме Прудон отримав ім'я «батька анархізму». Завдяки цій людині анархізм трансформувався з несистематизованих та неусталених ідей в класичний анархізм, анархізм XIX ст., у цьому ж столітті з'являться його послідовники стосовно ідей анархізму, а не його ідей в цілому, які будуть створювати свої власні концепції та варіанти анархізму та шляхи переходу до анархії. Він перетворив слово «анархіст» зі слова лайливого, яке кидалося у будь якого противника існуючої політичної сили разом з проведенням її політики, у слово яке сприймалося самими уже анархістами не як образу. Він надав той поштовх, який змусив майбутніх його колег розвивати ці ідеї з усе новішими силами та все потужнішим ентузіазмом та енергією.

Народився П. Ж. Прудон у 1809 р. у французькому місті Безансон, що на півдні країни, у сім'ї багатодітного робітника, в якого було п'ятеро дітей. Його

батько володів майстернею, але коли Прудон був ще дитиною, через лихварів ця майстерня розорилася. У 12-річному віці він вимушений працювати, але йому допомогли, і він зміг закінчити гімназію, після чого у 1838 р. дали стипендію академії Безансона, що дало йому можливість потрапити в Париж. Але не дивлячись на це, він все життя працював, він все своє життя був бідний, і в основному працював яким небудь типографським працівником, і саме на цих роботах він пише свої перші праці.

У 1840 р. Паризька академія наук запропонувала конкурс на написання книг на тему «Що таке власність?», Прудон бере участь у цьому конкурсі і пише свою однойменну роботу. У цій книзі він пише знамениту фразу «Власність – це крадіжка», у цій же самій книзі він пише, що він анархіст. Саме ця книга принесла Прудону першу популярність. У 1840-ві рр. Прудон спілкується з Марксом, Бакуніним, який запозичить у нього деякі ідеї. У 1846 р. вийшла його робота «Система економічних протиріч або Філософія злиднів».

Прудон популярний серед робітників, ба більше, він і сам з робітників. З приходом 1848 р. Прудона обирають від робітників Парижа депутатом Національних зборів. У 1848–1850-х рр. він видає газети.

У 1849 р. він створив народний банк без відсотків, без лихварства, банк з обміну послугами, в якому люди вільно обмінюються послугами і ніхто нікого не експлуатує, у цьому ж самому році його було засуджено до трьох років ув'язнення за порушення законів друку, і через це він був вимушений повернути всі кошти банку тим, хто в цей банк так чи інакше пожертвував. Це покарання він відбув у Парижі, під час цього ув'язнення він пише книгу «Сповідь революціонера». На волю він вийшов тільки у 1852 р. У 1850-ті рр. він публікує свої нові праці «Війна та мир», «Порнократія або жінки у теперішньому часі», «Про федеративний принцип» та ін. У 1858 р. його знову було засуджено за тими ж самими звинуваченнями, що і в 1849 р., але відбувати покарання йому не довелося, оскільки, він тікає в Брюссель (Бельгія). У 1860 р. його було помилувано і він повернувся у Францію. У 1865 р. пише свою роботу «Про політичні здібності політичного класу». Цього ж року він помер.

Прудон був людиною з народу, відповідно він виріс у тих же самих умовах, і знав його проблеми. Він зміг вирости від простого робітника до депутата Національних зборів та одного з авторів-революціонерів з міжнародним ім'ям. Тепер коли розглянуто його життєвий шлях, можна розглянути його основні ідеї.

Прудон був противником будь якої держави в будь яких її формах, будь то імперія, монархія, диктатура, чи республіка. Згідно Прудону, найвищим законом для людей є справедливість. «Впрочем, я не предлагаю никакой системы; я требую уничтожения привилегий и рабства, я хочу равноправия, хочу, чтобы царил закон. Справедливость, и только справедливость – вот суть моего сочинения» [73, с. 15]. Головне завдання соціалізму в ХІХ ст. на його думку полягало в досягненні реальної соціальної рівності і при цьому забезпеченні реальною свободою, тобто, мала б ліквідуватись влада держави над людиною. Замість ієрархії, централізації, державної влади, права і бюрократії Прудон пропонував децентралізацію, принципи федералізму, самоуправління і взаємність вільного договору, тобто мютюелізм, який він пропагував. Описуючи тогочасне суспільство, він писав про поєднання монополізації і централізації з активною конкуренцією, про кругову поруку буржуазії і влади. Згідно Прудону, політична свобода неможлива без економічного забезпечення і без децентралізації управління. «Прудон подчеркивал, что лишь на основе широчайшей и полной свободы личности, лишь в результате осознания людьми своих интересов и их взаимного согласования возможны истинная анархия, настоящий порядок и реальное единство» [79, с. 12].

Прудон дотримувався «принципу рівноваги», тобто він відстоював права особистості і права суспільства, при цьому він відкидав деспотизм та егоїзм. А для того щоб ліквідувати деспотизм та егоїзм він пропонував зруйнувати державну владу і соціальну ієрархію, замінивши їх на добровольчі союзи вільних общин, місцевостей і особистостей.

Прудон виступає за існування єдиної правової норми, згідно якій усі договори повинні бути виконані, він також виступає за єдині правові відносини, а саме за правові відносини сторін, які укладають між собою цей договір. Тобто

він пропонує замінити державу як посередника між людьми на прямі відносини між самими людьми, оскільки у державі він вбачає примусові правові відносини.

Ба більше, він вбачає у державі такі правові відносини, які суперечать справедливості. Поль Ельцбахер, надає достатню кількість цитат Прудона, для того щоб хоча б поверхнево зрозуміти його головні принципи та ідеї: «Никакая монархия не законна. Она не сможет получить законности ни путем наследования, ни путем выбора, ни благодаря праву общей подачи голосов, ни благодаря превосходству правителя, ни в силу религиозной и традиционной святости. Всякое господство людей над людьми, в форме монархической, олигархической или демократической, представляет собой всегда автократию и в равной степени несправедливо и бессмысленно... демократическая форма есть не что иное, как конституционный произвол, который следует за другим конституционным произволом; она не имеет никакого научного значения и может быть рассматриваема только как переходная ступень к единой, нераздельной республике» [103, с. 75].

На противагу державі, централізації, авторитарній владі Прудон висуває ідею федералізму, децентралізації. Мають бути представлені організовані групи людей, тобто, не просто масове суспільство, а мають бути суб'єкти, тобто, групи людей, які знають свою справу. Також має бути делегування, і саме делегати, які є представниками від колективу, якому довіряються, надаються повноваження, вони йдуть і представляють конкретний колектив, так само як і інші делегати, ці делегати домовляються про щось, і після спілкування делегати приносять результати цих домовленостей. Делегат на відміну від депутата всього лише виражає думки того колективу, який він і представляє. Свої ідеї він називає «теорією мютюалізму». Це й же самий принцип Прудон намагався втілити у своєму Народному банку, про який коротко розповідалося у його біографії вище, але це йому не вдалося через те, що саме того ж самого року, коли було створено Народний банк, його було ув'язнено.

Але Прудона як і інших класиків, не потрібно ідеалізувати, потрібно говорити про їхні плюси та їхні мінуси. Так наприклад Прудон не вважав, що

емансипація має проходити для всіх, він говорив про те, що жінка – це нижча істота, він вважав, що у жінок повинні залишатися такі ж самі права, які вони мали, тобто він є прихильником патріархату, тоді як уже на сьогоднішній день практично всі анархісти виступають за емансипацію усіх, не дивлячись на їхню стать, націю, віру і т. д.

Втілюватись у життя його принципи та ідеї повинні за його словами так, щоб люди, які побачили істину, почали переконувати і інших людей в тому, що ця зміна необхідна для справедливості, щоб цим самим шляхом право також перетворилось, та зникла держава і власність, і врешті решт настав новий лад. Новий лад прийде тоді, коли ці ідеї почнуть поширюватись у суспільстві. Потрібно всього лише переконувати людей у тому, що для того, щоб була справедливість, потрібні зміни. Після того, як люди переконаються, що справедливості потрібен переворот, от тоді деспотизм сам себе і ліквідує своєю беззмістовністю. Після цього відбудеться знищення держави і власності, право перетвориться, і настане новий лад. Ось в такому діалозі зі своєї праці він позиціонує себе як анархіст: «Какую форму правительства мы предпочтем? – Как вы можете спрашивать об этом, –ответит несомненно один из моих более молодых читателей, – ведь вы республиканец. – Да, я республиканец, но это слово не дает точного понятия. Respublica – это значит вещь общая; и вот всякий, желающий вещи общей, при каком бы то ни было правительстве, может назвать себя республиканцем. Короли тоже республиканцы. – Ну хорошо, значит, вы демократ? – Нет. – Как, неужто вы монархист? – Нет. – Конституционалист? – Боже сохрани! – Ну, значит, вы аристократ. – Вовсе нет! – Так вы желаете установления смешанного правительства? – Еще раз нет! – Да кто же вы, наконец? – Я анархист! ». [73 с. 190]. Він створив анархізм ХІХ ст., а поряд з ним і рух анархістів. Він дав поштовх для розвитку анархізму ХІХ ст. Прудона наслідував Михайло Бакунін та критикував Карл Маркс.

Прудон привертав увагу абсолютно різних людей починаючи від Карла Маркса і закінчуючи Ріхардом Вагнером. Завдяки діяльності Прудона анархізм у його сучасному значенні зміг поширитися у всій Європі, а пізніше і у всьому

світі. Він перетворив анархію з її хибного уявлення про хаос, свавілля на анархію реальну, тобто суспільство без держави.

На власному прикладі він показав, що анархіст – це не людина, яка прагне все розрушити і жити в хаосі, а анархіст – це людина яка не погоджується з існуючими порядками, це людина яка прагне змін і більше того вона пропонує варіанти їх реалізації, це людина, яка вміє діяти. Але не дивлячись на всі ці його заслуги він був не таким вже і зрівнювачем у правах усіх людей, оскільки він вважав жінок нижчими істотами, жінки – це типові матері і домогосподарки. Так у нього є мінуси, за які його варто критикувати, але у нього є і плюси, які вплинули на ідеї його послідовників, зокрема не сприймали його ідей стосовно жінок, тобто вони були в тій чи іншій мірі феміністами та феміністками.

Найбільшого впливу його ідеї отримали у Франції, Англії, Італії, Іспанії, Росії, Америці та інших країнах. Всі основні ідеї, які розвивали наступні мислителі анархізму належали Прудону: критика централізації, критика капіталізму, критика власності, ідеї федералізму і ще багато чого іншого. Він ввійшов в історію як «батько анархізму».

3.2. Анархо-індивідуалізм (штірнерізм) М. Штірнера

Ще одним із відомих анархістів, який сам себе анархістом ніколи не називав, був Йоганн Каспар Шмідт, більшість його знає під псевдонімом Макс Штірнер. Цей німець вважається засновником анархо-індивідуалізму. Він є одним із німецьких філософів XIX ст., та одним із тих філософів, яких активно критикували Карл Маркс та Фрідріх Енгельс у своїй «Німецькій ідеології».

Макс Штірнер народився у 1806 р. у м. Байройт, що у Баварії. Про його дитинство та юність мало чого відомо. Він довго навчався у Берлінському та інших університетах, з перервами, майже 10 років. Також під час навчання він слухав великих професорів, в тому числі і відомих німецьких філософів Гегеля та Шлейєрмахера. І майже у 30 років він закінчує Берлінський університет.

У 1826–1828 рр. він навчався у Берліні, а в період з 1828 по 1829 рр. він вивчає теологію та філологію у Ерлангені. Через рік його навчання

переривається, спочатку він здійснив довгу поїздку Німеччиною, а після цього зі зміною проживання до 1832 р. він був у Кенігсберзі та у Кульмі. У 1832—1834 рр. М. Штірнер повертається до навчання у Берлінському університеті, а вже наступного року він там же здає іспит на гімназійного вчителя і отримує диплом на право викладати у статусі вчителем. Але не дивлячись на це, державної посади йому не вдалося отримати. І вже у 1839 р. він починає працювати вчителем у одній із приватних жіночих шкіл у Берліні, де він пропрацював до свого звільнення у 1844 р., але Берлін не покинув, і залишився там жити. Звільнився він тому що, у цьому ж самому році мала вийти його головна робота «Єдиний та його власність». Він розумів, що якщо він сам не звільниться, то його точно звільнять, коли дізнаються про його книгу. У 1840-х рр. він приєднується до руху младогегельянців «Вільні», лідерами якого були брати Бауери.

На поч. 1840-х рр. він починає писати, тоді ж і з'являється його псевдонім «Макс Штірнер». Він співпрацює із «Рейнською газетою». У 1842 Макс Штірнер напише у «Рейнській газеті» кілька статей про педагогіку та виховання.

У кінці 1844 виходить у світ його головна книга «Der Einzige und sein Eigentum» («Єдиний та його власність»), яка стала фундаментом та основою, для його послідовників. Він перекладає кількох економістів на німецьку мову: шотландця Адама Сміта і француза Жана-Батиста Сєя. Штірнер не бере участі у революції «весни народів» 1848—1849 рр. Він випустив невелике число творів, в основному на філософські теми. Невдовзі він розлучується зі своєю другою дружиною. У 1852 р. вийшла у світ його друга книга «Geschichte der Reaction» («Історія реакції»). У цей час Макс Штірнер намагається зайнятися торгівлею молочними продуктами, але через відсутність досвіду та комерційних навичок у цій справі Штірнер став ще біднішим ніж був.

Помер Макс Штірнер у Берліні від укусу отруйної мухи, у 1856р. Його помітили у 1844 р., після того, як побачила світ його головна робота «Єдиний та його власність», але невдовзі забули про нього через події, що сталися через чотири роки після видання цієї книги, його перестали помічати та почали

забувати після революції 1848–1849 рр. Та нового розквіту пам'ять про нього набула на поч. ХХ ст.

Тепер, коли розглянута його біографія варто розглянути його ідеї. Ці ідеї викладені у його основній праці «Єдиний і його власність». Тут викладаються його принципи та ідеї стосовно права, держави, власності тощо. Ось такі думки стосовно індивідуалізму Штірнера викладає Макс Неттлау: «Неправильно виводить какой-нибудь вульгарный эгоизм из учения Штирнера. Он считал, что социальное освобождение зависит от интеллектуального и морального подъема личности, понимающей, чего требует её личный интерес, как не способна какая бы то ни было внешняя власть позаботиться о нуждах личности и как добровольное социальное сотрудничество лучше всего это может сделать» [63, с.62].

Макс Штірнер є одним з головних героїв у становленні анархізму, його розвитку, та надання йому сучасних рис. Макс Штірнер увійшов у історію насамперед як ідеолог та популяризатор індивідуалізму і егоїзму. М. Штірнер ставить цілком логічне, і одночасно з цим риторичне питання: «Так разве дело человеческое не чисто эгоистическое?» [100, с. 8]. І хотілося б почати саме з головного у ідеях Штірнера, почати саме з егоїзму. І потрібно насамперед з'ясувати та зрозуміти, що ж він має на увазі під словом «егоїзм»? У ідеях Штірнера можна простежити ідею того, що людина протягом свого життя переживає, три етапи становлення себе. Від допитливої, у всьому зацікавленої «дитини» людина трансформується у «юнака», який характеризується ідеалізмом та максималізмом, та хоче бути просякнутим самим сенсом, а не забивати голову фактажем, чого б це не стосувалося. І так «юнак» перетворюється у «чоловіка» – останню форму розвитку людини. У стадії «юнака» відбувається перше самознаходження людини. «Чоловік» же тепер на відміну від «юнака», відрізняється тим, що світ він бачить власними очима, тобто таким, який він є, а не очима максималіста та ідеаліста. Також «чоловік» виділяється тим, що тепер він думає насамперед про свої матеріальні, егоїстичні речі. Таким чином, можна простежити, що «егоїст» в людині виникає і починає

формуватися на останньому етапі, у «чоловікові», який вище всього ставить свій особистий інтерес і свою особисту вигоду. Отже, простіше кажучи, людина протягом свого життя формує свою особистість, і в результаті кожна людина стає тим, ким вона стає, тобто егоїстом.

Макс Штірнер розвиває думку про те, що кожна людина, якою б вона не була, насправді не жертвує собою, вона не послідовна, а вона егоїст у найпростішому значенні цього слова, яка думає перш за все про себе і власну вигоду: «Итак, эти люди не жертвуют собой, не воодушевлены, не идеальны, не последовательны, не энтузиасты, они – эгоисты в обычном смысле, думают только о своей выгоде, своекорыстны, трезвы, расчетливы и т. д. Кто же «жертвует собой»? Вполне жертвует, вероятно, только тот, кто имеет одну цель, одну волю, одну страсть и сосредоточивается весь на этом одном. Разве любящий, покидающий отца и мать, переносящий все опасности и лишения, чтобы таким способом достигнуть своей цели, не жертвующий? Или честолюбец, направляющий все свои похоти и желания на удовлетворение единственной страсти, или скупой, отказывающий себе во всем, чтобы собрать сокровища, или жаждущий удовольствий, и т. д.? Им владеет какая-нибудь одна страсть, ради которой он жертвует остальными» [100, с. 71].

Макс Штірнер проголошує наступну тезу, яка найкраще характеризує його ідеї: «Старому «читите Бога» соответствует современное «читите человека». Я же предполагаю чтить себя самого» [100, с. 126]. Штірнер же на противагу Богу і людині висуває себе, особистість, «Я», свого головного героя «Єдиного», для якого не може бути ніяких інших справ, істини, добра, справедливості, свободи, як власних: «Божественное — дело Бога, человеческое — дело человечества. Мое же дело не божественное и не человеческое, не дело истины и добра, справедливости, свободы и т. д., это исключительно мое, и это дело, не общее, а единственное — так же, как и я — единственный... Для Меня нет ничего выше Меня» [100, с. 9].

Під одним із головних понять, якими оперує Макс Штірнер, а саме під словом «егоїзм» він розуміє ідею того, що кожна людина виходить зі своїх

інтересів, зацікавлень, бажань. Штірнер говорить, що всі люди є егоїстами, от тільки деякі люди цього не розуміють та не усвідомлюють. І тому він закликає людину до того, щоб вона усвідомила свої інтереси, усвідомила себе, не була жертвою маніпуляцій, та не була рабом: «...хотите ли вы поставить на вашем знамени «мечту свободы» или решительное требование «эгоизма», «самобытности». «Свобода» вызывает в вас раздражение против всего, что не вы. «Эгоизм» зовет вас к радости, довольству самим собой, к наслаждению самим собой; «свобода» и в настоящем, и в ожидании — только томление, романтическая жалоба, христианская надежда на потусторонность и будущее, а «своеобразие» — действительность, которая сама собою устраняет всякую неволю, преграждающую вам путь» [100, с. 153]. Егоїст – це одна з головних назв особистості. Егоїст – це особистість у житті практичному, у взаємозв'язках цього ж самого егоїста з природою та з іншими особистостями, з іншими егоїстами. Але Штірнер не мав на увазі егоїзм, який майже не має нічого спільного з егоїзмом, який розуміється у звичайному сенсі. Егоїст у трактуванні Штірнера означає, що кожна людина виходить зі своїх особистих інтересів, зацікавлень, бажань та прагнень.

Ще одне поняття, про яке пише Штірнер – це «власник». У цьому сенсі власник постає та зображується не як буржуазний власник, не як власник якоїсь речі, чи якогось майна, під «власником» мається на увазі те невідчужуване в людині, те, що вона не може нікому віддати, це заклик до людини повернути себе собі. Власник характеризується справжністю, початковістю, невідчужуваністю. І тому коли Штірнер закликає людину стати власником, він закликає людину повернути собі відчужений світ, людина повинна зрозуміти, що не вона раб світу, а, світ пов'язаний з людиною: «Когда я возвысил себя до положения собственника мира, эгоизм одержал свою первую полную победу, преодолел мир, стал безмирным и запер на замок приобретенное долгими веками мировой жизни» [100, с. 88]. Для цього потрібно зруйнувати ієрархічні відносини і саму ієрархію, владу, рабство, щоб потім на руїнах цих понять збудувати нові вільні відносини свободи та рівності. Він виступає проти відчужених відносин, проти

того, що поневолює людину, поневолює особистість. «Власник» означає усвідомлення своєї своєрідності, усвідомлення своєї початковості, повернення собі свого «я», розуміння того, що людина це творчий і вільний суб'єкт. Власник – це власник своїх думок, і рішень, власник самого себе. Власність – це повернення особистості самій собі зі своєю початковістю і своєю справжністю. Штірнер говорить про мільйони егоїстів, про мільйони єдиних: «На то ты и существуешь, чтобы не допускать по отношению к себе всего, что угодно! Оберегай себя, и никто ничего тебе не сделает! Тот, кто хочет сломить твою волю, имеет дело с тобой: он — твой враг. Действуй против него как против такового. Если же за тобой стоят миллионы, то вы являетесь внушительной силой и одержите легкую победу» [100, с. 183].

Роздумуючи над свободою та своєрідністю Макс Штірнер говорить наступне: «Какое различие между свободой и своеобразием! От многого можно избавиться, но все же не от всего, от многого можно освободиться, но не от всего. Внутренне можно даже в рабстве быть свободным, но опять-таки свободным кое от чего, а не от всего: от плети, от властной прихоти господина раб не может быть свободным. «Свобода живет только в царстве грез!» Напротив, своеобразие — это все мое существо и все мое бытие,— это я сам. Свободен я от того, от чего избавился, собственник же я того, что в моей власти, над чем я властвую» [100, с.]. Тобто Штірнер говорить, що є щось важливіше аніж свобода, це самобутність, своєрідність. Свободу він розуміє як свободу негативну, тобто свободу від чогось конкретного. Своєрідність для Штірнера це щось більш фундаментальне, щось більш значуще. Тому свобода це відносна цінність, саме як звільнення від якихось маніпуляцій, контролю, кайданів. Своєрідність—це цінність у самому собі.

Реалізація ідей Макса Штірнера на його думку має відбуватися поступово, спочатку серед достатньої кількості людей повинен статися внутрішній переворот, і власне благо тепер уже буде визнане вищим законом. Найперше і найважливіше – це внутрішні зміни людей: «Революция заключается в разрушении порядков существующей организации или status'a, государства или

общества, а поэтому она – политическое и социальное деяние; восстание же, хотя и ведет неотвратимо к разрушению современного строя, но исходит не из него, а из недовольства людей собою; оно — не открытое сопротивление, а восстание единичных личностей, возвышение, не считающееся с учреждениями, которые возникнут как его результат» [100, с. 304].

Наступним кроком має бути зовнішній переворот, який має бути здійснений за допомогою сили, і цей переворот мають здійснити люди, особистості, які уже здійснили переворот всередині себе окремо, тобто свій власний внутрішній переворот, і цей зовнішній переворот має знищити право, державу та власність, після чого буде організовано новий лад: «...государство может быть побеждено только наглым произволом» [100, с. 143]. «преступлением называется насилие единичного лица, и только преступлением сокрушает он насилие государства, если он того мнения, что не государство выше его, а он выше государства» [100, с. 184]. Та щоб здійснити переворот, потрібно буде також і повстання проти існуючого ладу: «Восстание – не борьба против настоящего, ибо если оно произойдет, настоящий строй сам погибнет; оно – высвобождение моего «я» из подавляющего меня настоящего» [100, с. 304].

Паралельно з державою Штірнер продовжує говорити про право, але на цей раз уже про те право, яке пропонує сам Штірнер, і якщо говорити його словами, то можна зробити висновок, що для кожної людини найвищий закон – це її власне благо: « Кто озабочен только тем, чтобы жить, тот забывает среди забот о наслаждении жизнью. Если он заботится только о жизни, если он еще боится за нее, то не может затрачивать всю свою силу на то, чтобы использовать всю жизнь, то есть ею наслаждаться. Но как использовать жизнь? Потребляя ее, как свечку, когда ее сжигают. Пользуясь жизнью, тем самым пользуются собой, живым, потребляя и уничтожая ее и себя. Наслаждение жизнью — вот «цель» жизни» [100, с. 308].

Однак, не вважаючи себе анархістом, і критикуючи свого сучасника Прудона, який вперше назвав анархізм анархізмом у його сучасному значенні, Штірнер споглядав на державу і характеризував її абсолютно з анархістської

точки зору. Він не вбачав у державі нічого позитивного. Ба більше, він навіть характеризував те ж саме комуністичне вейтлінгівське суспільство так само як і державу.

Критика держави у Макса Штірнера займає одне із ключових місць: «Государство, религия, совесть – эти тираны делают меня рабом, и их свобода – мое рабство. Что они при этом необходимо должны следовать положению «цель оправдывает средства» – понятно само собой. Если благо государства – цель, то война – освященное средство, если справедливость – цель государства, то удар насмерть – освященное средство и своим святым именем называется «казнью»: святое государство освящает все, что идет ему на пользу» [100, с. 100]. Таким чином він говорить про те, що держава з її складовими, в тому числі релігією, яку вона насаджує та совістю, яку вона нав'язує, виправдовує усі свої дії, усі свої вчинки, які б результати не мали вони для людей, в ім'я святості, в ім'я справедливості, звісно ж поняття святості та справедливості встановлюється та трактується самою ж державою.

Штірнер співчував робітникам, та звинувачув державу в умовах праці, оцінювання цієї праці, та інших аспектах, державу, яка зацікавлена у всьому тому, що відбувається з робітниками: «Государство покоится на рабстве труда. Когда труд сделается свободным, государство будет сокрушено» [100, с. 109]. Він критикує будь які форми держави та державності і права, які встановлюються державою: «Но рассмотрим вопрос с другой стороны. Я должен почитать султанское право в султанстве, народное право — в республике, каноническое право — в католической общине и т. д. Этим правам я должен подчиниться, должен считать их святыней... В области права всегда задают вопрос: « Что или кто дает мне на это право?» Ответ: «Бог, любовь, разум, природа, гуманность и т. д.» Нет, только твоя сила, твоя власть дают тебе право (твой разум, например, может также наделить тебя им)» [100, с. 174–175].

Також Штірнер критикує і так зване суспільне право: « Но социальные реформаторы проповедуют нам «общественное право», которое превращает каждого в отдельности в раба общества, получающего права лишь в том случае,

если общество дает ему их, то есть если он живет по законам общества, следовательно, если он лоялен, но лоялен ли я в деспотическом государстве или в вейтлинговском⁵⁸ «обществе»,— это все то же бесправие, поскольку я в обоих случаях пользуюсь не моим, а чужим правом» [100, с. 175].

Ця ж сама точка зору притаманна і анархізму, його прибічникам та послідовникам. Таким чином Штірнер окреслив одну із найголовніших ідей анархізму, який головним своїм чином вбачає у державі головного ворога, кривдника людини, найбільшого гнобителя особистості та індивідуальності.

Штірнер таким чином говорить про те, що держава аж ніяк не надає повної, абсолютної свободи громадянам та людям. Держава—це апарат придушення всього того, що хоче зробити людина. Держава не надає свободи, держава надає дозволи: «Я не смею делать все, что могу, я должен делать только то, что дозволяет государство, не смею осуществлять мои мысли, мою работу, вообще ничего моего» [100, с. 214].

Поряд з державою критикується і ієрархія, як обов'язкова складова будь якої держави, і будь якої ідеї, яка нав'язується: «... иерархия будет продолжаться до тех пор, пока будут господствовать попы, то есть теологи, философы, государственные мужи, филистеры, либералы, наставники, слуги, родители, дети, супруги, Прудоны, Жорж Санды, Блюнчли и т. д., и т. д.» [100, с. 337].

Але одночасно із цим Макс Штірнер критикуючи державу з усіма її інституціями, з усіма її складовими, пропонує альтернативу, пропонує свій варіант побудови суспільних відносин: «Если, однако, государство — общество людей, а не собрание многих «я», из которых каждое думает только о себе, то оно не может существовать без нравственности и должно придерживаться ее. Поэтому мы оба, государство и я,— враги. Меня, эгоиста, благо этого «человеческого общества» ничуть не интересует: я ничего ему не жертвую, а только пользуюсь им, обращая его в мою собственность и мое творение, то есть я уничтожаю его и создаю вместо него союз эгоистов» [100, с. 167].

Окреме місце Штірнер відводить поняттю «лібералізм», який він поділяє на: політичний, соціальний та гуманітарний. Перший з цього списку лібералізм

він асоціює з буржуазністю, з культом держави, культом закону, культом приватної власності, і Штірнер говорить, що це нові форми поневолення, що особистість зазнає тиску з боку держави: «Поэтому неимущий рассматривает государство как власть, покровительствующую имущим, которым она все дает; из не^о же, неимущего, она только высасывает все соки. Государство — буржуазное государство-, status буржуазии. Оно защищает человека не в зависимости от его труда, а соответственно его покорности («лояльности»), то есть в зависимости от того, пользуется ли он предоставленными ему государством правами согласно воле, то есть законам, государства.» [100, с. 107—108]. Другий лібералізм, тобто лібералізм соціальний він розглядає як заміну праці і суспільства замість держави, права, закону. «Если, например, гибнет какая-нибудь отрасль промышленности и тысячи рабочих выброшены на мостовую, то думают отделаться признанием, что виновны не отдельные личности, говорят, что «виноваты условия» [100, с. 113]. І останній, лібералізм гуманітарний він розглядає як заміну все тієї ж держави, суспільства, праці на людину: «Человек свободен, когда «человек человеку — высшее существо». Следовательно, для завершения победы либерализма нужно уничтожить всякое другое высшее существо, на место теологии поставить антропологию, высмеивающую Бога и его милости, и «атеизм» должен сделаться всеобщим» [100, с. 135].

Таким чином можна сказати, що Штірнер однією своєю працею «Єдиний та його власність» зміг зробити величезний внесок у історію та теорію анархізму. Він створив, навіть не підозрюючи про це, нову форму анархізму, нові ідеї для філософії анархізму, створив анархізм, який не говорить про колектив та суспільство, а анархізм, який говорить в першу чергу про особистість, який висуває на перший план унікальність цієї особистості. Особистість єдина у Штірнера насамперед тому, що вона якісно не повторювана. Тобто, особистість єдина тому, що у цієї особистості немає аналогів, не існує двох однакових особистостей, так як не існує і двох однакових сніжинок, і тому не можна знайти двох однакових особистостей.

Штірнер критикує державу разом з усіма її інституціями, та якщо можна це так назвати державне суспільство. Права, які надає держава аж ніяк не повна та абсолютна свобода людини, як про це говорить сама держава. Держава надає, «дарує» людині ті права, які допомагають «зліпити» суспільство, яке не буде мислити і бунтувати, якщо виникне такий ризик, не буде ставити питання державі, а буде слухняно виконувати усі накази та забаганки держави. Держава придушує усе індивідуальне, знищує усе особистісне, держава прагне створити суспільство, яке буде робити все те, що нав'язує їм держава. Тим більше, якщо враховувати в який час і в якій країні жив Штірнер то можна зрозуміти і його думки та погляди стосовно держави та інституцій, які з нею пов'язані.

Поряд з державою Макс Штірнер також критикує і суспільство, яке в ньому живе, суспільство, яке не опирається, або робить зовсім мало зусиль для цього. Суспільство, яке стало головним джерелом влади держави, головним джерелом та жертвою каральної та дисциплінарної системи. Суспільство, яке змирилося з тим, що відбувається навколо, яке бачить реальність так, як говорить їм держава. На противагу державі Штірнер висуває ідею союзу егоїстів. Тобто, він пропонує замість держави, яка змушує до тієї чи іншої дії, яка контролює кожну людину, яка нав'язує кожній людині свої думки, свою систему мислення, свою систему сприйняття реальності, створити союз егоїстів, тобто добровільне об'єднання без репресивного та караючого апарату. Союз, який буде будуватися на добровільності, взаємодії, взаємодопомозі, без будь якого «великого брата», який буде контролювати кожне слово та кожну дію. І для того, щоб реалізувати свою ідею, щоб створити цей союз егоїстів у першу чергу у самих людей повинні відбутися внутрішні зміни. Після внутрішніх змін люди повинні здійснити зовнішній силовий переворот, цей переворот мають здійснити ті, у кого вже відбувся внутрішній переворот, і цей зовнішній силовий переворот повинен зламати та знищити державу, право, яке «дарує» держава, власність та всі ті абстракції, фікції та фальші, які просували, нав'язували та пропагували усі державні інституції. Та потрібно і повстання, без якого цей зовнішній силовий переворот не буде можливим.

Штірнер зробив досить вагомий внесок у теорію анархізму. Почавши як філософ особистості, як філософ «Я» кожного, він у підсумку закінчив як творець анархо-індивідуалізму, і вдалося йому це зробити створивши та написавши всього одну працю—він також написав і ще кілька робіт та статей, але врешті решт він став популярним та відомим саме завдяки цій своїй праці – «Єдиний та його власність», яка в результаті стала книгою книг, Біблією для його послідовників та прихильників.

3.3. Бакунізм М. Бакуніна

Анархізм, як політичне, соціальне, економічне вчення, та як філософія сформувався у XIX ст. Це відбулося внаслідок того, що у цей період почали з'являтися перші теоретики анархізму, яких ще називають класиками анархізму. До них відносять уже раніше згаданих Макса Штірнера (Йоганна Каспара Шмідта) та П'єра Жозефа Прудона. Останній з яких вперше і відкрито без сорому і без негативної та обивательської конотації назвав себе анархістом. У той час, як Макс Штірнер анархізм сприймав швидше з хибної та обивательської точки зору, ототожнюючи його з хаосом, безладом, свавіллям, тотальним руйнуванням усього, що тільки можна зруйнувати, як негативних аспектів так і позитивних, але він сприймав анархізм як руйнування швидше і більше позитивних моментів, аніж негативних.

Та серед цих теоретиків-класиків анархізму окреме місце варто відвести Михайлу Олександровичу Бакуніну, який суттєво вплинув на як на теорію анархізму та його розвиток, так і на його практику. Якщо проаналізувати його життєвий шлях, то можна дійти висновку, що він був анархістом не тільки на аркушах паперу, не тільки у своїх промовах та виступах, але і на практиці, і в реальному житті.

Народився М. Бакунін 18 травня 1814 р. в Тверській губернії Новоторзького повіту у селі Прямухіно Російської імперії у багатій та знатній дворянській сім'ї Бакуніних був найстаршим із синів. Він здобував домашню освіту до 14 років. У 1828 р. на вимогу батька він пов'язав свою долю з

військовою справою. В кінці того ж року він вступив до Петербурзького артилерійського училища після того, як він успішно склав усі іспити наприкінці 1829 р. На поч. 1833 р. Бакунін отримав звання офіцера.

У 1834–1835 рр. він служив у артилерійській бригаді у Мінській, і Гродненській губернії у Білорусі у чині поручика. У 1835 р. його відряджено у Твер, і оскільки це місто було губернським центром села в якому він народився і виріс, він вирішив відвідати свою малу батьківщину, де він зімітував свою хворобу, внаслідок чого, у кінці того ж року від командування йому прийшла пропозиція піти у відставку. Цю пропозицію він прийняв. Згодом Бакунін приєднався до інтелектуального клубу, який очолював М. Станкевич.

У 1839–1840 рр. Бакунін знайомиться і стає другом О. Герцена. Саме Герцен стане одним із перших, хто допоможе Михайлу Бакуніну, коли він буде за кордоном. У жовтні 1840 р. Бакунін потрапляє у Берлін. Він вступає до Берлінського університету та відвідує лекції учнів Гегеля та Шеллінга. У жовтні наступного року Бакунін починає друкуватися у виданнях, першим його таким досвідом у публікуванні у закордонній пресі стала публікація німецькою мовою статті «Реакція в Німеччині. Уривок, складений французом». Стаття була опублікована на сторінках журналу «Німецький щорічник науки та мистецтва». Ця стаття стала чи не першим викладом своїх думок та ідей у публічному просторі. У цій же статті він спромігся написати рядки, які можуть охарактеризувати його одну із основних ідей: « Страсть к разрушению — назначав він — есть вместе с тем и творческая страсть!» [77, с. 60]. Цю ідею можна порівняти з тезою Макса Штірнера: «...я творческое ничто, то, из которого я сам как творец все создам» [100, с. 9]. Тобто, можна спостерігати подібність думок та принципів між Михайлом Бакуніним та Максом Штірнером, і це може здатися якимось абсурдом, оскільки першого прийнято вважати представником «колективістського» бачення світу, а останнього «індивідуалістичного», або «егоїстичного». Бакунін бачив світ та розвиток людства не просто з «колективістської» точки зору, а з точки зору колективу, який складався б із індивідуальностей та особистостей, тобто «колективізм» він

трактував не як «зрівняловку» у всіх сферах і галузях суспільного життя, а як суспільство, яке було б свідоме себе, суспільство яке б усвідомлювало свою свободу та свою відповідальність за свободу свою та всіх, хто його оточує, і яке б складалося із кожного окремого індивіда, і кожної окремої особистості.

Для того, щоб мати на своєму боці сильного та згодом впливового представника, Вейтлінг запрошував Бакуніна вступити до німецької комуністичної організації «Bund der Gerechten» («Союз справедливих»), учасником і лідером якої був сам Вейтлінг. Та на пропозицію Вейтлінга Бакунін спочатку ніяк не відповів. Свою відповідь і своє ставлення до комунізму Бакунін розтлумачив влітку 1843 р. у своїй статті «Комунізм», яка була надрукована на сторінках цюрихської газети «Der Schweizerische Republikaner» («Швейцарський республіканець»). Ця стаття є першою спробою з боку Бакуніна для відмежування революційної демократії, прибічником якої на той час був Бакунін, від якої він згодом перейде до принципів анархізму, хоча аргументація, попередження та загрози які несе в собі комунізм з точки зору Бакуніна будуть якщо не тотожними, то максимально наближеними, від комунізму, та критики останнього з позицій першого. У цій статті Бакунін дав відповідь Вейтлінгу та оцінку комунізму і усім, хто був прибічником цього вчення цього революційного руху. Бакунін ще тоді усвідомлював, і окреслював до яких наслідків може привести комунізм, і він дав наступну оцінку комунізму, попереджуючи про наслідки та загрози які він в собі несе: «...коммунизм представляет весьма важное и опасное явление, и этим очень многое сказано» [77, с. 61].

Для того, щоб відмежувати себе і не ототожнювати революційну демократію та комунізм як однакові, або принаймні дуже схожі та близькі між собою революційні рухи Бакунін зазначав наступне: «Во избежание недоразумений мы раз навсегда заявляем, что мы лично — не коммунисты и что у нас столь же мало охоты, как и у господ из «Наблюдателя», жить в обществе, устроенном по плану Вейтлинга» [77, с. 62]. Бакунін чудово розумів і усвідомлював, чого насправді прагне комунізм, його теоретики, ідеологи та прихильники: «Это (комунізм)-не свободное общество, не действительно живое

объединение свободных людей, а невыносимое принуждение, насилием сплоченное стадо животных, преследующих исключительно материальные цели и ничего не знающих о духовной стороне жизни и о доставляемых ею высоких наслаждениях» [77, с. 62]. Такою була одна із перших оцінок комунізму з боку Бакуніна, однак це була оцінка загальної системи комунізму з усіма її складовими. Критикуючи комунізм в цілому, Бакунін віддавав належне окремим його моментам, які він визнає позитивними: «...мы вполне убеждены, что коммунизм в самом деле содержит элементы, которые мы считаем в высшей степени важными, даже более чем важными: в основе его лежат священнейшие права и гуманнейшие требования, и в них-то и заключается та великая, чудесная сила, которая поразительно действует на умы» [77, с. 62].

Весною 1843 р. Вейтлінг проанонсував друк своєї роботи «Євангеліє бідних грішників», зміст якої влада Цюриха розцінила як богохульство. І вже влітку цього ж року Вейтлінг було ув'язнено, під час його арешту та обшуку були вилучені листи, в яких Вейтлінг з позитивним забарвленням говорив про Михайла Бакуніна. Оскільки у цю справу, хоча і опосередковано, був залучений Бакунін, його розцінили як комуніста, і від цього часу до Бакуніна проявив інтерес не тільки цюрихський уряд, за ним почав слідкувати відомий «Третій відділ» Російської імперії, який займався розшуком та наглядом за ненадійними та підозрілими особами як на території Російської імперії, так і за її межами.

Дізнавшись про початок Лютневої революції, Бакунін негайно ж повертається у Францію, і через кілька днів після початку революції, він був у Парижі, де побачив як власне відбувається революція. Згодом, події в Італії, Німеччині та Австрійській імперії також набувають революційного характеру, в останній з яких, активні дії почалися у березні того ж року. Бакунін, який прагнув повернутися на батьківщину і побачити там народну революцію, яка б скинула царя, царський уряд та їх прибічників, планував через кордон з Австрійською імперією, скориставшись революційною ситуацією, яка тоді в ній панувала. У 1848 р. Бакунін бере активну участь у слов'янських з'їздах.

Бакунін був засуджений до смертної кари саксонським та австрійським судами, але згодом був засуджений до довічного ув'язнення, а після, у травні 1851 р. переданий російській владі. В одній із російських в'язниць він напише «Исповедь» Миколі I як своєму духовному батьку [7, с. 5] на вимогу того ж Миколи I. У «Исповеди» він створив образ лояльного до російського імператора підданого задля швидшого звільнення та повернення до своєї теоретичної та революційно-практичної діяльності. Бакунін, який уже втомився фізично і морально від ув'язнення написав прохального листа російському імператору. Цей лист Олександр II розцінив як такий, що підтверджує ламання характеру та духу Бакуніна і як власну перемогу над ним. У лютому 1857 р. російський імператор замінив довічне ув'язнення Бакуніна на заслання і поселення в Сибіру. У 1857—1859 рр. своє заслання із поселенням Бакунін відбував у Західному Сибіру в Томську. Тут він познайомився та у жовтні 1858 р. одружився з Антоніною Кв'ятковською. Згодом, за допомоги Миколи Муравйова, з березня 1859 р. по червень 1861 р. Бакунін поселяється у Східному Сибірі в Іркутську. Отримавши у 1861 р. дозвіл на плавання місцевими річками, Бакунін влітку цього ж року тікає з Російської імперії за кордон.

До позицій, ідей та принципів анархізму Михайло Бакунін поступово переходить приблизно у 1860—х рр. У 1864 він пише рукопис «Международное тайное общество освобождения человечества», який був написаний як програма, і який доповнився у 1866 р. новим рукописом, який мав назву «Революционный катехизис». Цього ж року у Флоренції, в якій Бакунін проживав з 1864 р. по 1865 р. з кількома своїми друзями у кінці 1865 р. створює таємну міжнародну революційну організацію «Інтернаціональне братство». Осінню 1867 р. він переїздить в Женеву, в якій у вересні того ж року проходив конгрес міжнародної пацифістської організації Ліги миру та свободи. У роботі цього з'їзду брав участь і Бакунін, якому надали право виступу, і якого обрали віце-президентом цього з'їзду та членом комітету, який мав займатися написанням програми цієї організації, яку члени цього комітету повинні були скласти до наступного засідання Ліги миру і свободи.

У вересні 1868 р. у Берні проходив 2 конгрес Ліги миру та свободи, але зрозумівши настрої більшості учасників цієї організації, Бакунін разом із своїми однодумцями виходить зі складу Ліги миру та свободи, та вже в липці цього ж року приєднався до Женевської секції I Інтернаціоналу, в якому в тому числі за допомогою Бакуніна були створені іспанський та італійський відділи. У жовтні 1868 р. Бакунін створив міжнародну революційну організацію «Альянс соціалістичної демократії», яка планувала увійти до складу I Інтернаціоналу, однак Маркс, його послідовники та однодумці відмовили Альянсу у їх вступі до I Інтернаціоналу, оскільки Альянс був міжнародною організацією, а за статутom I Інтернаціоналу вступити до його складу можна тільки національним організаціям, ще одною причиною відмови була програма Альянсу, яка відбивала погляди Бакуніна, але яка не сподобалась Марксу і його послідовникам. З огляду на це, Бакунін у червні 1869 р. розпустив «Альянс соціалістичної демократії», члени якого увійшли до складу швейцарських, іспанських, італійських та французьких секцій I Інтернаціоналу відповідно до своєї національності.

В I Інтернаціоналі Бакунін очолив так звану «антиавторитарну» секцію, яка протиставляла чіткому контролю, ієрархії, підпорядкуванню та партійній диктатурі Маркса, Енгельса, їх прихильників та однодумців автономію секцій. У вересні 1869 р. у Базелі проходив 4 конгрес I Інтернаціоналу, на якому Бакунін, який з кожним роком здобував все більшу підтримку та авторитет серед членів I Інтернаціоналу вперше відкрито виступив проти поглядів та позицій Маркса і його команди. Послідовники Маркса у своїх газетах почали цькувати, навішувати на Бакуніна ярлики, поширювати уже забуту недостовірну та нічим не підтверджену інформацію про те, що він ніби то «агент російського уряду», «панславист» тощо. У 1869 Бакунін знайомиться із сумнозвісним Сергієм Нечаєвим. Та прочитавши «Катехизис» Нечаєва, в якому йшлося про широкомасштабну програму терору, та дізнавшись про вигадану легенду Нечаєва, Бакунін влітку 1870 р. розриває з ним відносини.

У 1870 р. починається франко-пруська війна. У Парижі починається повстання. Повсталі захопивши палац Бурбонів проголосили республіку. В середині вересня 1870 р. Бакунін бере безпосередню участь у Ліонському повстанні. Та просування прусських військ вглиб Франції та реакція з боку Наполеона III і його уряду не дозволили повсталим остаточно закріпити свої позиції. Повернувшись у жовтні 1870 р. Бакунін починає писати одну зі своїх основоположних та свідомо-анархістських праць «Кнуто-германская империя и социальная революция», перший випуск якої було надруковано у квітні 1871 р. Через невдоволення діями французької влади та просування прусських військ до столиці Франції, у Парижі 18 березня 1871 р. почалося повстання, яке вилилося в утворення Паризької комуни, яка проіснувала з 18 березня по 28 травня 1871 р. Бакунін підтримував Паризьку комуну, яка на його думку була одним із найяскравіших проявів відторгнення держави.

У 1870–1873 рр. Бакунін займається написанням першої частини праці «Государственность и анархия», яка стала черговою фундаментальною роботою з теорії анархізму Бакуніна. Через зростання кількості членів антиавторитарних секцій I Інтернаціоналу та впливу цих секцій у ньому, Маркс та його прихильники вирішують боротися проти членів колишнього Альянсу. Між Генеральною радою I Інтернаціоналу і прихильниками Маркса з одного боку та антиавторитарними секціями з іншого почалася війна за вплив всередині I Інтернаціоналу. Маркс почав збирати інформацію, яка б могла скомпрометувати Бакуніна, але знайти її йому не вдалося, і він вдався до маніпуляцій та перекручувань. Ці маніпуляції та перекручення були озвученні на черговому конгресі I Інтернаціоналу в Гаазі на початку вересня 1872 р., в той час як Бакунін тоді був у Цюріху, оскільки не міг з'явитися у Гаазі через те, що у Франції та Німеччині, через територію яких можна було дістатися Гааги, йому загрожувало ув'язнення. На цьому конгресі Бакуніна було виключено з I Інтернаціоналу. На противагу конгресу в Гаазі, антиавторитарні секції, які на конгресі у Гаазі були в меншості, у середині вересня проводять власний конгрес у Сент-Ім'є із французькими, іспанськими, американськими, швейцарськими та італійськими

секціями. Цей конгрес визнав конгрес у Гаазі як такий, який прагне встановити авторитарну владу у I Інтернаціоналі та засудив дії Генеральної ради I Інтернаціоналу, фактично підтвердив розкол I Інтернаціоналу, та проголосив створення Анархістського Інтернаціоналу. Через хвороби Бакунін у червні 1876 р. переїжджає в Берн, де він і помер 1 липня 1876 р.

Деякі ідеї Михайла Бакуніна уже були описані та проаналізовані під час описання його життєпису. Тому, для більш детального аналізу його загальної теорії варто розглянути інші ідеї, принципи, концепції, ідеали, філософію, які він розробив.

Свободу він розглядав не як щось абстрактне, а як головну мету людини. Саме свобода надає людині людяності та людських рис. Людина, набуває вигляду та образу людини лише тоді, коли вона поважає і визнає іншу людину та її свободу. Свобода – це необхідна складова та умова, яка необхідна для існування та затвердження існування свободи не лише якоїсь однієї конкретної людини, а людей загалом, і чим більше існує вільних людей, тим глибшою стає свобода інших [8, с. 127]. Свобода є тією ознакою, яка відділяє людину від тваринного світу, вільна людина нікому не підкоряється, ніким не контролюється, опирається на власний вибір та власні дії. Бакунін зміг поєднати у своїй теорії суспільне та індивідуальне, особисте та колективне, раціональне та ірраціональне, ба більше, він зміг підтвердити та показав на прикладі власної діяльності, власного життя, що ця теорія цілком дієздатна і на практиці. Бакунін говорить, що людина на індивідуальному рівні може бути вільною лише в оточенні суспільства, яке базується, і яке формується на його переконання з таких же вільних людей на індивідуальному рівні, з яких формується вільне суспільство з усвідомленням у ньому індивідуальної відповідальності: «ибо она (свобода) может быть осуществлена лишь при помощи общества и лишь при более тесном равенстве и солидарности каждого со всеми» [8, с. 127]. Для реалізації та здобуття свободи він виділяє три етапи: «...положительный и общественный: это полное развитие и полное пользование каждого всеми человеческими способностями и возможностями путем воспитания, научного

образования и материального благополучия, — а все это может быть дано каждому лишь коллективным материальным и интеллектуальным, мускульным и нервным трудом целого общества. Второй элемент или момент свободы — отрицательный. Это элемент бунта человеческого индивида против всякой божеской и человеческой, коллективной и индивидуальной власти... Затем, как следствие бунта против Бога, является бунт против тирании людей, против власти, как индивидуальной, так и общественной, представленной и легализированной государством...» [8, с. 127—128]. Як видно, Бакунін тут не говорить про заміну однієї тиранії іншою, або заміну однієї диктатури на іншу, як це говорили французькі, німецькі комуністи, і власне сам Маркс, який говорив про формування диктатури пролетаріату. Бакунін не сприймав, не погоджувався та постійно заперечував необхідність існування панування людини над людиною чи то індивідуального, чи то колективного. У першу чергу для запобігання впливу ззовні, людина повинна повстати проти себе самої, оскільки вона є продуктом суспільства, суспільства, яке її «зліпило» та сформувало. Повстаючи проти себе, людина таким чином повстає і проти суспільства, яке її постійно пригнічувало. Це повстання Бакунін називає необхідним [8, с. 128].

Держава як головний носій влади, насилля та поневолення людини на ряду з релігією є основним джерелом людського поневолення, незнання та рабства. І тут знову ж таки можна прогледіти дуже схожу подібність між Штірнером та Бакунінім, останній з яких писав: «Он (індивід) должен быть единственным человеком на земле. Что я говорю! Он должен быть в состоянии назвать себя единственным существом, целым миром» [8, с. 133]. Тобто, Бакунін визнає роль колективу та суспільства у житті людини, але він не відводить на другий план поняття індивідуальності кожної людини, він, можна сказати прирівнює роль колективного та значення індивідуального, якщо не відводить останньому більше ролі ніж першому. Характеризуючи «класичні» держави XIX ст. Бакунін говорить наступне: «В настоящее время серьезное, сильное государство может иметь только одно прочное основание — военную и бюрократическую централизацию. Между монархией и самою демократическою республикою

существует только одно существенное различие: в первой чиновный мир притесняет и грабит народ для вящей пользы привилегированных, имущих классов, а также и своих собственных карманов, во имя монарха; в республике же он будет точно также теснить и грабить народ для тех же карманов и классов, только уже во имя народной воли. В республике мнимый народ, народ легальный, будто бы представляемый государством, душит и будет душить народ живой и действительный. Но народу отнюдь не будет легче, если палка, которою его будут бить, будет называться палкою народной» [5, с. 49]. Так Бакунін характеризував характерні для XIX ст. держави, які існували не на папері, не в теорії, а на практиці.

Будучи знайомим як з теорією Маркса, так і з самим Марксом, Бакунін визнавав вірність деяких його ідей, однак він не був згоден з рештою його теоретичних аспектів, в тому числі з його планами та його теоретичною розробкою стосовно держави, яка здавалося б мала стати чимось «новим» та «вільним» у тодішньому розумінні. Він не погоджувався та вступав із ним з цього приводу у серйозну полеміку, постійні суперечки та взаємну критику, хоча справедливо буде сказати, що Маркс та Енгельс нерідко вдавалися і до брудних методів, маніпуляцій, а подекуди і відвертої брехні задля дискредитації знаного, шанованого та авторитетного на той час Бакуніна, який не тільки на папері демонстрував серйозність своїх слів, але підтверджував це на практиці, беручи активну участь у революційних подіях, повстаннях, які неодноразово загрожували його життю, робили вони це і для того, щоб продемонструвати «помилковість», «неможливість» та «буржуазність» поглядів Бакуніна, та залучити внаслідок цього на свій бік прихильників та послідовників Бакуніна, та інших, хто йому так чи інакше симпатизував. Критикуючи марксову державу Бакунін говорив наступне: «...всякое государство, даже самое республиканское и самое демократическое, даже мнимо народное государство, задуманное г. Марксом, в сущности своей не представляет ничего иного, как управление массами сверху вниз, посредством интеллигентного и по этому самому привилегированного меньшинства, будто бы лучше разумеющего настоящие

интересы народа, чем сам народ» [5, с. 50]. Продовжував свою критику Бакунін наступними словами: «...мы не только не станем уговаривать братьев славян вступить в ряды социально-демократической партии немецких рабочих, во главе которых стоят прежде всего в виде дуумвирата, облеченного диктаторскою властью, гг. Маркс и Энгельс, а за ними или под ними гг. Бебель, Либкнехт и несколько литераторствующих евреев; мы, напротив, должны употребить все усилия, чтобы отвратить славянский пролетариат от самоубийственного вступления в союз с этою партией, отнюдь не народною, но по своему направлению, по цели и средствам чисто буржуазною и к тому же исключительно немецкою, т. е. славяноубийственною» [5, с. 106—107].

Продовжуючи критикувати як традиційні форми держави, так і нові, які поки що були оформлені в теорії, на папері, Бакунін прямо таки порівнював їх та буквально ототожнював, визнаючи між ними незначну, але все таки різницю: «Между революционною диктатурою и государственностью вся разница состоит только во внешней обстановке. В сущности же они представляют обе одно и то же управление большинства меньшинством во имя мнимой глупости первого и мнимого ума последнего. Поэтому они одинаково реакционерны, имея как та, так и другая результатом непосредственным и непрямым упрочение политических и экономических привилегий управляющего меньшинства и политического и экономического рабства народных масс» [5, с. 290]. Таким чином, можна простежити критику з боку Бакуніна як держав уже існуючих із різними формами влади—монархічна, республіканська, демократична—, так і держав «лівацьких», у першу чергу Маркса, які зосереджені на створенні «суспільства казарм» та зрівняловки. Бакунін вбачав у теорії Маркса парадокси: досягнення свободи через диктатуру, знищення держави у першу чергу як владного інституту шляхом створення нової держави.

Методи поширення, популяризації своїх ідей, зацікавлення, залучення на свій бік більше прихильників та пошук свого ідеалу Бакунін окреслював наступним чином: «...мы не только не имеем намерения и ни малейшего опыта навязывать нашему или чужому народу какой бы то ни было идеал

общественного устройства, вычитанного из книжек или выдуманного нами самими, но в убеждении, что народные массы носят в своих, более или менее развитых историею инстинктах, в своих насущных потребностях и в своих стремлениях, сознательных и бессознательных, все элементы своей будущей нормальной организации, мы ищем этого идеала в самом народе...» [5 с. 287].

Бакунін разом з іншими анархістами не вважали за потрібне, доречне і вірне нав'язування своїх ідей, нав'ювання своїх принципів людям, вважаючи такі методи деспотичними та насильницькими. Однак Бакунін пишучи та розробляючи свою теорію та намагаючись одночасно відділити анархістський рух від усього іншого, в тому числі від комуністичного та марксистського, описував погляди анархістів наступним чином: «Добавим, что у нас (анархистів), как у славян и русских, социальной идеей, основанной на общем и традиционном для населения чувстве, является та, что земля, собственность всего народа, может быть во владении лишь тех, кто обрабатывает ее собственными руками» [13 с. 34—35]. Тобто, Бакунін на відміну від комуністів, марксистів та інших революційних рухів вирішення земельного питання вбачав не у тотальній колективізації, а у наданні землі тим, хто її обробляв та буде обробляти. Однак, варто відмітити, що ця земля, так само як і засоби виробництва, мала б використовуватися, контролюватися та знаходитися, у колективній власності. «...свобода без социализма — это привилегия, несправедливость, и что социализм без свободы — это рабство и животное состояние» [13 с. 35]. Саме через цю фразу Бакуніна часто ототожнюють з соціалізмом, про який писали Маркс та Енгельс, однак як видно із наведених вище цитат Бакуніна, які стосуються поглядів на майбутнє облаштування суспільства, і в тому числі роль держави у облаштуванні та існуванні цього суспільства видно, що ідеї цих двох теоретиків він не розділяв, ба більше критикував, як критикував і ідею наукового соціалізму: «Слова ученый социалист», «научный социализм», которые беспрестанно встречаются в сочинениях и речах лассальцев и марксистов, сами собою доказывают, что мнимое народное государство будет не что иное, как весьма деспотическое управление народных масс новою и весьма

немногочисленною аристократиею действительных или мнимых ученых. Народ не учен, значит, он целиком будет освобожден от забот управления, целиком будет включен в управляемое стадо. Хорошо освобождение!» [5, с. 377–378].

Бакунін не вбачав у людині істоту суто колективну, він прирівнював у людині як її колективну природу, так і її індивідуальну натуру. Існування цих двох натур в людині він вбачав цілком природним явищем, яке характерне у першу чергу для тварин, для яких характерні інстинкти самозбереження Індивіда та інстинкт збереження Виду [13, с. 79]. Ці інстинкти з плином еволюції ввібрали в себе і люди. Ба більше, він прямо говорив про плюралізм індивідів та про їхню унікальність, якою наділена кожна людина, кожен індивід [13 с. 107]. Таким чином, можна зробити висновок, що існування в людині колективного та егоїстичного начал—це нормальне, ба більше, природне явище, явище, яке цими складовими доповню себе: «Солидарность есть не продукт, а мать индивидуальности, и человеческая личность может родиться и развиваться только среди человеческого общества» [4 с. 14]. Бакунін ставить ряд питань Марксу, його послідовникам і однодумцям: «Спрашивается, если пролетариат будет господствующим сословием, то над кем он будет господствовать?... Что значит пролетариат, возведенный в господствующее сословие? Неужели весь пролетариат будет стоять во главе управления?» [5, с. 375—376]. І тут же дає відповідь: «Эта дилемма в теории марксистов решается просто. Под управлением народным они разумеют управление народа посредством небольшого числа представителей, избранных народом. Всеобщее и поголовное право избирательства целым народом так называемых народных представителей и правителей государства – вот последнее слово марксистов, так же как и демократической школы, – ложь, за которою кроется деспотизм управляющего меньшинства, тем более опасная, что она является как выражение мнимой народной воли» [5, с. 376–377].

Свої погляди на облаштування як людської так і суспільної, соціальної, національної та міжнародної організації Бакунін описує наступним чином: «...мы в настоящее время приходим к выводу о безусловной необходимости

уничтожения государств. Или, если хотите, их полного и коренного переустройства в том смысле, чтобы они перестали быть централизованными и организованными сверху вниз державами, основанными на насилии или на авторитете какого-нибудь принципа, и, напротив, реорганизовались бы снизу вверх, с абсолютной свободой для всех частей объединяться или не объединяться и с постоянным сохранением для каждой части свободы выхода из этого объединения, даже если бы она вошла в него по доброй воле; реорганизовались бы согласно действительным потребностям и естественным стремлениям всех частей, через свободную федерацию индивидов и ассоциаций, коммун, округов, провинций и наций в единое человечество» [13, с. 91].

Таким чином, можна простежити планування та структуру, яку пропонує Михайло Бакунін: будування суспільства не згори, а знизу, тобто, за допомогою самоорганізації людей, а не насаджування владними структурами згори; децентралізовані об'єднання мали б замінити централізовані державні утворення; право на вибір вільного входу і вільного виходу із об'єднань, а не державницьких завоювань та асиміляцій; локальні організації та об'єднання самі можуть обирати з ким об'єднуватися, а з ким ні, та утворювати на рівних більш масштабні добровільні об'єднання на локальному, регіональному, національному та міжнародному рівнях. Зрештою загальну і головну оцінку, ставлення та відношення Бакуніна до комунізму можна описати його наступними словами: «Я ненавижу коммунизм, потому что он есть отрицание свободы и потому, что для меня непонятна человечность без свободы. Я не коммунист, потому что коммунизм сосредоточивает и поглощает все силы общества в пользу государства, потому что он неизбежно приводит к сосредоточению собственности в руках государства» [26, с. 405–406]. Бакунін намагався протидіяти як на теоретичному, так і на практичному рівнях та не допустити того, що в майбутньому все таки відбулося, а саме ототожнення і злиття у суспільній свідомості анархізму та комунізму в одне ціле.

ВИСНОВКИ

Історіографія яка використовувалася під час створення даного дослідження поділено на три періоди: 1) кін. XIX – поч. XX ст. – зародження досліджень анархізму; 2) поч. – сер. XX ст. – розвиток досліджень анархізму; 3) сер. XX–поч. XXI ст. – сучасні дослідження анархізму. Наукова література впорядкована за хронологічно-проблемним принципом, вона являє собою масивну частину текстів, доробків та робіт у дослідженні проблематики та тематики, яка стосується анархізму. Ці роботи представлені фаховими спеціалістами з різних галузь знань. На основі вищевказаних наук та дисциплін сформувалася сьогоденна інтелектуальна сфера, пов'язана з анархізмом.

Використані джерела поділено на дві групи: 1) джерела особового походження; 2) політичні твори та публіцистика. Найбільш інформативною є перша група. Проаналізовані доробки в основному є викладом ідей, концепцій, та принципів, які сформувалися у кожного з авторів-класиків під тим чи іншим кутом буття, існування та власного досвіду, які виробилися за їхнього життя. Кожен із цих авторів є різними, і одночасно із цим надзвичайно схожими поміж собою. І в цьому є особливість анархізму, який важко віднести до «лівого» руху і який з труднощами можна ідентифікувати як одного із представників «правого» табору. Загалом джерельна база дослідження є цілком достатньою.

Головні ідеї для анархізму XIX ст. дала Французька революція кін. XVIII ст. «Свобода, рівність, братство» стало одним із основних гасел не тільки руху анархістів, але й інших революційних рухів. Протистояння «правих», які виступали за збереження існуючих порядків, та «лівих» які хотіли трансформації суспільних відносин вилилося у їхню боротьбу під час як Французької революції 1789–1799 рр. Ця ж боротьба тривала під час наступних століть, і видозмінившись та прилаштувавшись до сьогоденних реалій існує й донині. Поняття «анархіст» під час Французької революції найчастіше застосовувалося для дискредитації однією стороною іншої. Тобто, «анархістом» могли назвати як «лівого», так і «правого», як прихильника революції, так і її противників.

П. Ж. Прудон з анархізму стереотипного створив анархізм, який в подальші десятиліття розвивався і став одним з головних революційних рухів в першу чергу у Європі. Прудон розробив власні економічні погляди, які він назвав мютюелізм, який передбачав взаємозв'язок, взаємодію на принципі добровільних договорів між людьми, тобто, іншими словами – взаємодопомога, обмін послугами між людьми. Принцип федералізму, який також можна назвати децентралізацією стає головним гаслом його програми з облаштування політичного устрою, а держава постає головним ворогом не тільки його особистим, але й всього роду людського. Добровільність суспільства у виборі, взаємність у стосунках та відносинах між людьми та окремішність кожного індивіда – це три кити на яких тримається соціальна, етична та моральна складові його теорії. Однак, окрім цих плюсів існує один мінус у його теорії, а саме заниження ролі жінки у суспільстві та зведення її ролі до виключного домогосподарських та материнських функцій, що не збігається з ідеями його колег, а тим більше із сучасними реаліями.

Макс Штірнер (Йоганн Каспар Шмідт) себе анархістом не називав, та й анархія у нього асоціювалася з хаосом, але не дивлячись на це, його критика, принципи та ідеали у його фундаментальній для анархістської думки та теорії книзі «Єдиний та його власність» стали основою для появи, своєрідного, самобутнього та оригінального окремого напрямку у анархізмі, а саме для анархо-індивідуалізму. «Союз егоїстів» же став альтернативою державі яка виступала організатором суспільних відносин. Цей же союз став ідеалом для облаштування суспільних відносин з точки зору Штірнера. Його принцип панування ідеї особистої індивідуальності кожної людини став однією з головних ідей для анархістської теорії та практики.

Михайло Бакунін після смерті П. Ж. Прудона у 1865 р. став головним анархістом як у теоретичній сфері так і у його практичній площині. Він став частим учасником повстанських та революційних подій протягом усього свого життя та головним супротивником марксистів у I Інтернаціоналі, на чолі яких стояли К. Маркс та Ф. Енгельс. М. Бакунін розробив власну анархістську теорію,

головними складовими якої були ідея повної свободи та незалежності людини від держави, ідея абсолютної пов'язаності та взаємозалежності індивідуальної та колективної природи людини, принцип федералізму та децентралізації при відмові від старого суспільного порядку та побудові нової суспільної організації та ін. Його ідея ідеального суспільства перегукується зі Штірнером у тому плані, що Бакунін бачив ідеальне суспільство як індивідуальний колектив, який формувався б на основі об'єднання індивідуальностей кожної людини, які б взаємодоповнювали один одного.

Об'єднуючими факторами кожного з авторів, які власне і створюють загальну картину анархістської думки, є їхні наступні ідеї, які пов'язують одного мислителя з іншим. Насамперед, це індивідуальна свобода, яка не може бути відчужуваною, не дивлячись чи це держава, чи це людина. Наступним і головним пунктом є критика держави і всього, що з нею пов'язано. З попередньої тези випливає наступна ідея – принцип децентралізації, федералізму влади, зведення центральної влади нанівець та організація суспільства на автономних началах.

Процес аналізу доробків кожного із авторів дав змогу провести дослідження ідей, принципів, ідеалів, концепцій, філософій та загальних теорій кожного із теоретиків, і дійти висновку, що кожен із представлених авторів у цьому дослідженні були противниками держави, «зрівняловки», дисциплінарного управління та інших аспектів комуністів, соціалістів та марксистів, ці автори виступали проти пануючих у той час «лівих» ідей серед революційного та інтелектуального рухів. Також ці ідеї доповнюються принципами взаємодопомоги, солідарності та взаємопідтримки.

Проаналізувавши загальні теорії Прудона, Штірнера та Бакуніна зроблено висновок, що їхні вчення не є суто «лівими», не дивлячись на те, що у деяких із цих авторів присутні елементи «лівизни». Віднести їх у повній мірі до «лівого» руху не можна, оскільки їхні теорії сформовані саме на «антилівих» ідеях, але буде справедливим сказати, що серед діжки їхньої «антилівизни» є чверть ложки «лівих» ідей. Саме через цю чверть деяких із цих авторів і відносять до «лівих» мислителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакунин М. А. Альянс и Интернационал. Москва: Голос труда. 1921
2. Бакунин М.А. Анархия и порядок. Москва: Эксмо-пресс, 2000. 385 с.
3. Бакунин М. А. Бог и государство. Москва: Солдат-Гражданин, 1917. 62 с.
4. Бакунин М. А. Всестороннее образование. «Public Domain», 1896
5. Бакунин М. А. Государственность и анархия. Київ: Мультимедійне видання Стрельбицького АСТ, 2015. 464 с.
6. Бакунин М. А. Интернационал и Мадзини. Петербург-Москва: Голос труда, 1922.
7. Бакунин М. А. Исповедь. Москва: Т8, 2020. 448 с.
8. Бакунин М. А. Кнуто-Германская империя и Социальная революция. «Public Domain», 1870
9. Бакунин М. А. Парижская Коммуна. Петербург-Москва: Голос труда, 1920.
10. Бакунин М. А. Письмак Французу. Петербург-Москва: Голос труда, 1920.
11. Бакунин М. А. Политика Интернационала. Петербург-Москва: Голос труда, 1920.
12. Бакунин М. А. Речи воззвания. Б. м. Изд-во И. Балашова, 1906. 245 с.
13. Бакунин М. А. Федерализм, социализм и антитеологизм. Петербург-Москва: Голос труда, 1920. 132 с.
14. Бакунин М. А. Избранные сочинения [Том I]. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда». 1919. 320 с.
15. Бакунин Михаил. Избранные сочинения [Том II]. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда». 1919. 298 с.
16. Бакунин Михаил. Избранные сочинения [Том III]. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда». 1920. 219 с.

17. Бакунин Михаил. Избранные сочинения [Том IV]. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда». 1920. 269 с.
18. Бакунин Михаил. Избранные сочинения [Том V]. Петербург: Книгоиздательство «Голос труда». 1921. 217 с.
19. Бакунин М.А. Избранные сочинения Москва: Правда, 1989.
20. Бакунин М.А. Избранные труды Москва: РОССПЭН, 2010.
21. Бакунин М. А. Избранные философские сочинения и письма. Москва: «Мысль», 1987.
22. Бакунин М.А. Избранные философские сочинения и письма. Москва: «Наука», 1987.
23. Бакунин М. А. Философия. Социология. Политика., Москва: Правда, 1989.
24. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. 1828–1876 / под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. Москва: Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. (Классики революц. мысли домарксистского периода. I. М.А. Бакунин) 488 с. Т.1: Догегелианский период 1828–1837.
25. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. 1828–1876 / под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. Москва: Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. (Классики революц. мысли домарксистского периода. I. М.А. Бакунин). 503 с.Т.2: Гегелианский период 1837–1840
26. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. 1828–1876 / под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. Москва: Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1935. 624 с. (Классики революц. мысли домарксистского периода. I. М.А. Бакунин). Т.3: Период первого пребывания за границей. 1840–1849
27. Бакунин, М. А. Собрание сочинений и писем. 1828–1876 / под ред. и с примеч. Ю. М. Стеклова. Москва: Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1935. 624 с. (Классики революц. мысли домарксистского периода. I. М.А. Бакунин). Т. 4: В тюрьмах и ссылке. 1849–1861

28. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. 1828–1876. Москва, 1934–1935. (Классики революц. мысли домарксистского периода. I. М. А. Бакунин). В 4 т.
29. Бокучава Г. Ш. Политическая философия М. А. Бакунина и современность. Москва: Диалог-МГУ, 1999. 134 с.
30. Боровой А.А. Анархизм. Москва: URSS, 2010.
31. Боровой А.А. Бакунин. Москва: КУБ, 1994.
32. Вард Колин. Анархизм. Очень краткое введение. Москва: АСТ, 2009 г.
33. Гильом Дж. Анархия по Прудону: Изложение и разбор его сочинений. Киев: Типография Тихонова, Крещатик, 1907. 211 с.
34. Годвин У. О собственности. Москва: Академия наук СССР, 1958. (Отрывок из «Исследования о политической справедливости»).
35. Грэбер Д. Фрагменты анархистской антропологии. 2004.
36. Гелдерлоос П. Анархия работает Москва: Радикальная теория и практика, 2012.
37. Гелдерлоос П. Консенсус: принятие решений в свободном обществе. Москва: Радикальная теория и практика, 2010.
38. Герен Д. Анархизм: от теории к практике. 2015 г.
39. Глазков П. В. Философия свободы М.А. Бакунина. Тамбов. 2004. 163 с.
40. Графский, В.Г. Бакунин. Москва: Юрид.лит. 1985. 142 с.
41. Дамье В.В. Забытый Интернационал. Т.1. Москва: НЛО, 2006.
42. Дамье В. В. Михаил Бакунин: от социалистического федерализма к анархизму. «Философские науки». 2014. № 7. С.83–102.
43. Дамье В.В. Происхождение государства / Энциклопедия «Аванта+». Т.21. Общество. Ч.1. Экономика и политика. Москва.: Аванта+, 2002.
44. Демин В.Н. Бакунин Москва: Молодая гвардия, 2006. Серия «Жизнь замечательных людей».

45. Должиков В. А. М. А. Бакунин в национально-региональном политическом процессе эпохи «оттепели» (рубеж 1850–1860-х гг.). Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2018. 458 с.
46. Ежова Е. А. Философия немецкого и русского анархизма второй половины XIX века: Сравнительный анализ. 2006. Мурманск. 187 с.
47. Желенин, А. С. Политические взгляды Михаила Бакунина и Карла Маркса: Сравнительный анализ. 1999. Москва. 163 с.
48. Зильберман И. Б. Политическая теория анархизма М. А. Бакунина. Критический очерк. Ленинград, 1969. 112 с.
49. Ильин И. А. Идея личности в учении Штирнера (опыт по истории индивидуализма). *Вопросы философии и психологии*. 1911. Кн. 106 (1). С. 74.
50. Канев, С.Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы рев. демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). Москва.: Мысль, 1987. 328 с.
51. Козулина Е. Е. М. А. Бакунин как мыслитель и деятель: Социальнофилософский аспект. 2001. Улан-Удэ. С. 137
52. Кропоткин П. А. Великая французская революция 1789–1793. Москва: Наука, 1979. 580 с.
53. Кропоткин П. А. Что такое анархия? Москва, 1922. 4 с.
54. Курчинский М. А. Апостол эгоизма: Макс Штирнер и его философия анархии. Петроград: Огни, 1920.
55. Лурье С.Я. Антифонт – творец древнейшей анархической системы. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009.
56. Лурье С.Я. Предтечи анархизма в Древнем мире. Москва: Голос труда, 1925.
57. Маккей Дж. Г. Макс Штирнер: его жизнь и творчество. Москва: URSS, 2010.
58. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / Маркс Карл, Энгельс Фридрих. Сочинения: в 50 т., Т. 3. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955

59. Материалы круглого стола «Идеи анархизма в европейской и русской истории (в связи с 210-летием со дня рождения М. Штирнера)», прошедшего 17 декабря 2016 года в РХГА. *Acta Eruditorum*. 2018, вып. 26. С. 3–65.
60. Материалы для биографии М.А.Бакунина. В 3 тт. Москва: Госиздат, 1923–28).
61. Михайловский, Н. К. Макс Штирнер и Фридрих Ницше / Михайловский, Н. К. Литературные воспоминания. Т. 2. С. 399, 401–404.
62. Неттлау М. Очерки по истории анархических идей. Детройт: Спичка. 1991. 398 с.
63. Петров Сергей Бакунин. Первый панк Европы. Москва: Пятый Рим, 2018. 320 с.
64. Пирумова Н. М. Михаил Бакунин: Жизнь и деятельность. Москва: Наука, 1966. 159 с. (АН СССР. Науч.-попул.сер.).
65. Пирумова Н. М. Бакунин. Москва: Молодая гвардия, 1970. 399 с. (ЖЗЛ. Сер. биогр. Вып.1/477).
66. Пирумова Н. М. Социальная доктрина М. А. Бакунина / Отв. ред. И. Д. Ковальченко; АН СССР. Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1990. 319 с.
67. Пирумова Н. М. Новое о Бакунине на страницах французского журнала [«*Cahiersdumonderusseetsovietique*»]. *История СССР*. 1968. № 4. С. 186–198. [В связи с публикацией историком М. Конфино писем М. А. Бакунина].
68. Торчинов Е. А. Древнекитайский вольнодумец Бао Цзин-янь. *Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма*. Л., 1981. С.
69. Прудон П. Ж. Литературные майораты : Разбор проекта закона, имеющего целью установить бессрочную монополию в пользу авторов, изобретателей и художников / Пер. с фр. СПб.: Жиркевич и Зубарев, 1865. VIII, 191 с.
70. Прудон П.Ж. Политические противоречия: Теория конституционного движения в XIX столетии (во Франции) / Предисл.

А. Ю. Федорова. Изд. 2, доп. Москва: КРАСАНД, 2011. 168 с. (Размышляя об анархизме).

71. Прудон П. Ж. Французская демократия (О политической способности рабочих классов) / Пер. с фр. под ред. Н. К. Михайловского; вступ. ст. П. В. Рябова. Москва: КРАСАНД, Эдиториал УРСС, 2011. 408 с.

72. Прудон Пьер Жозеф. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия, или женщины в настоящее время. Москва: Республика, 1998. 368 с.

73. Рахманинова М. Д. Генеалогия и теоретические основания современных форм анархизма: от XIX к XXI веку. 2010. Москва С. 215

74. Рахманинова М. Д. Кропоткин и Штирнер: современность как точка встречи полюсов анархизма. *Вопросы философии*. 2013, № 4. С. 99–111.

75. Рахманинова М. Д. Проект Макса Штирнера в свете индивидуалистических тенденций современного российского общества: совпадение или антагонизм? *Acta Eruditorium*. 2018. Вып. 26. С. 46–51.

76. Русская социально-политическая мысль XIX –начала XX века: М. А. БАКУНИН / Под ред. А.А. Ширинянца; Сост. П.И. Талеров, А. А. Ширинянц. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. 324 с.

77. Рябов П. В. Анархизм: От Прудона до новейшего российского анархизма. Москва: URSS, 2020. 504 с.

78. Рябов П. В. Краткая история анархизма. Краснодар: Чёрное и красное, 2000. 24 с.

79. Рябов П. В. Краткий очерк истории анархизма в XIX–XX веках. Анархические письма. 1-е изд. Москва: Красанд, 2010. 184 с. (Размышляя об анархизме).

80. Рябов П. В. Краткий очерк истории анархизма в XIX–XX веках. Анархические письма. 2-е изд. Москва: Красанд, 2012. 186 с. (Размышляя об анархизме).

81. Рябов П. В. От Бакунина до Лосева (Семь портретов русских мыслителей). Москва: Ноократия, 2019. 388 с.

82. Рябов П. В. Философия классического анархизма (проблема личности). Москва: Вузовская книга, 2007. 340 с.
83. Рябов, П. В. Человек бунтующий: философия бунта у Михаила Бакунина и Альбера Камю. *Возрождение России: Проблема ценностей в диалоге культур. Материалы 2-й Всероссийской научной конференции*. Ч. 1, Н. Новгород, 1994. С. 74–76.
84. Скирда А. Индивидуальная автономия и коллективная сила. Обзор либертарных идей и практик от Прудона до 1939 г. Париж: Громада, 2002.
85. Составитель Пустарнаков В. Ф. Избранные философские сочинения и письма / М. А. Бакунин; Вступ. ст. В. Ф. Пустарнакова. Москва: Мысль, 1987. 573 с.
86. Стеклов Ю. М. Михаил Александрович Бакунин. Его жизнь и деятельность. Т. 1–4. Москва-Ленинград, 1926–1927. 4 т.
87. Стеклов Ю. М. Прудон, отец анархии. Петроград: Петроградский Совет рабочих и красноармейских депутатов, 1919. 46 с.
88. Сысоев, В.И. Бакунины. Тверь: Созвездие, 2002. 463 с.
89. Туган-Барановский М. И. П. Ж. Прудон: Его жизнь и общественная деятельность. Санкт-Петербург: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1891. 80 с. (Жизнь замечательных людей. Биографическая библиотека Флорентия Павленкова). 8 100 экз.
90. Туган-Барановский М. И. Прудон / Очерки из новейшей истории политической экономии: (Смит, Мальтус, Рикардо, Сисмонди, историческая школа, катедер-социалисты, австрийская школа, Оуэн, Сен-Симон, Фурье, Прудон, Родбертус, Маркс). Санкт-Петербург: журнал «Мир божий», 1903. С. 227–252. X, 434 с.
91. Ударцев С.Ф. Протоанархизм в древнем мире: некоторые источники и представители (из истории политической и правовой мысли) / Петр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации. Материалы научной конференции. Санкт-Петербург: Соларт, 2005. С 91–111.

92. Ударцев С.Ф. Политическая и правовая теория анархизма в России: история и современность. Алматы: «Казахстан»; Высшая школа права «Әділет», 1994. 382 с.
93. Хаустов Д. С. Единственный и его автор: Макс Штирнер в истории философии: вступ. ст. / Единственный и его собственность / М. Штирнер ; пер. с нем. М. Л. Гохшиллера, Б. В. Гиммельфабра. Москва: РИПОЛ Классик, 2017. С. 5–26. 460 с.
94. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848. пер. с англ. Л. Д. Якуниной. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 480 с.
95. Цветков А. В. Штирнер - Прудон: два полюса анархии. *Элементы: журнал*. Москва, 2000. № 9.
96. Цеханович, К. Р. Экономические программы экономистов-романтиков: На примере экономического учения С. Сисмонди и П. Прудона. Москва. 1999. С. 119
97. Черепанова. В. В. Государственно-правовые воззрения М. А. Бакунина. Белгород 2014. с. 210
98. Чудинов А. В. Политическая справедливость Уильяма Годвина. Москва: Знание, 1990. 64 с.
99. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков: Основа, 1994. 561 с.
100. Шубин А. В. Социализм. «Золотой век» теории. Москва: Новое литературное обозрение, 2007.
101. Эльцбахер Поль. Анархизм. Москва: АСТ-Москва, 2009. Woodcock G. Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements (1962).
102. Эльцбахер П. Суть анархизма. пер. с нем. Б. Яковенко. Москва: АСТ: МОСКВА, 2009, 351 с.
103. Proudhon P.-J. De l'Utilité de la célébration du Dimanche considérée sous les rapports de l'hygiène publique, de la morale, des relations de famille et de cite. Besancon: BINTOT. Libraire. Place St.-Vincent., 1839. 106 p.

104. Proudhon P.-J. Du Principe fédératif et de la nécessité de reconstitution le Parti de la Révolution. Paris: E. Dentu, Libraire-editeur, 1863. 324 p.

105. Proudhon P.-J. Idée generale de la revolution au XIX siecle. Paris: Garnier Freres, Libraires, 1851. 302 p.

106. Proudhon P.-J. Idées révolutionnaires : les Malthusiens, programme révolutionnaire, la réaction, question étrangère, la présidence. Paris: Garnier Freres, Libraires, 1849. 268

107. Proudhon P.-J. La Guerre et la Paix, recherches sur le principe et la constitution du droit des gens. Paris: Librairie Internationale, 1869. 352 p.

108. Proudhon P.-J. La Révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2 décembre. Paris: Garnier Freres, Libraires, 1852. 283 p.

109. Proudhon P.-J. Les confessions d'un révolutionnaire, pour servir à l'histoire de la révolution de février. Paris: Au bureau du journal la voix du peuple, 1849. 107 p.

110. Proudhon P.-J. Systeme des contradictions economiques, ou philisophie de la misere. Paris: Chez guillaumin et cie, Libraires, 1846. 378 p.